

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

Ottomanizing the Maps of Palestine: Ottoman Appropriation of European Cartographic Knowledge and Its Utilization for Late Ottoman Needs

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/6tq4k297>

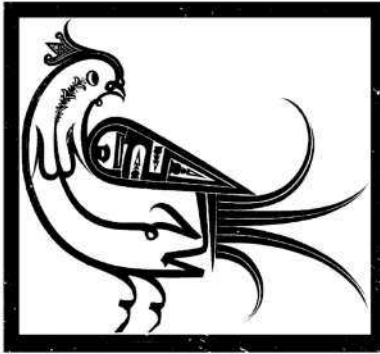
Author

Marom, Roy

Publication Date

2018

Peer reviewed



המזרח החדש

כרך נ"ז
תשע"ח – 2018

עורכים: יואב אלון ויובל בן-בסט

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם – אילמ"א



π

פרדס הוצאה לאור



THE NEW EAST

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)

עורכים: יואב אלון ויובל בן-בסט
רכות המערכת ומנהלת האגודה: אסתר כהן
נשיא האגודה: אלי פודה

עריכה לשונית בעברית: ענת פלדמן
עריכה לשונית באנגלית: אסתר סינגר
תעתיק בערבית: דניאל הירש
עיצוב הכריכה: קריסטינה מורדוכוביץ'
ועדת המערכת: אלי פודה, מירה צורף, עידו שחר, רונן יצחק, מחמד אל-עטאונה, נוגה אפרתי, אריק סדן, יהודה בלנגה, מיכאל אבשטיין

תמונת העטיפה:

Calligraphy in the shape of a hoopoe: bismillah ar-rahman ar-rahim
17th century (in the name of God, Most Gracious, Most Merciful)
Iran, unknown artist, used with the generous permission of the
Museum für Islamische Kunst, SMB Berlin

המזרח החדש הוא כתב העת של האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א). המזרח החדש יוצא לאור מאז שנת 1949 ומתפרסם אחת לשנה. כתב העת עוסק בהיבטים פוליטיים, חברתיים, תרבותיים וכלכליים של המזרח התיכון והעולם האסלאמי במגוון דיסציפלינות

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם, ליד הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים 91905
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI),
ISRAEL, 91905 C/O The Hebrew University, Mt. Scopus, Jerusalem
נוסדה בשנת 1949 (ע"ר 58-0051977) (RA 58-0051977)
טלפון: 972-508-276-024
דוא"ל: meisai1949@gmail.com
אתר אינטרנט: www.meisai.org.il

תשע"ח — כל הזכויות שמורות למזרח החדש

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת ובכתב ממערכת המזרח החדש. האחריות לתכני המאמרים החתומים חלה על מחבריהם

“לעת'מן” מפות של ארץ ישראל : ניכוס ידע קרטוגרפי אירופי במענה לצרכים עות'מאניים מאוחרים¹

רועי מרום

מבוא

חקר הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת של ארץ ישראל זוכה בשנים האחרונות לתשומת לב הולכת וגוברת. כשדה מחקר חקר הקרטוגרפיה משלב מתודולוגיות מתחומי הגאוגרפיה (קרטוגרפיה וגאוגרפיה היסטורית), לימודי המזרח התיכון, לימודי ארץ ישראל, מחקר התרבות ועוד. למרות זאת, כתחום ידע הוא אינו מוכר למרבית העוסקים בסוגיות של המזרח התיכון. מטרת המאמר היא לתרום תרומה צנועה לשיח ההיסטוריוגרפי על הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת על ידי ניתוח מפות של ארץ ישראל: בחינת מקורות הידע המגולמים במפות, הצרכים שהנחו את יצירתן והשוואתן כתוצרים מוגמרים למקורות הידע הקרטוגרפי. במאמר זה יודגם מקצת הפוטנציאל הגלום במפות עות'מאניות לתרומה להבנת שינויים אידיאולוגיים ותרבותיים בתולדות המזרח התיכון בשלהי התקופה העות'מאנית מנקודת המבט המקומית. כמו כן תודגם השתלבותה של גישת המחקר המוצעת במאמר במגמות עכשוויות המתמקדות בשאלות של זהות, תרבות, ייצור וצריכה של ידע ומוצרים פיזיים ותרבותיים כאחת.

המחקר השיטתי בנושא ההיסטוריה של הקרטוגרפיה התמקד שנים רבות במפות ששורטטו באירופה ובמפוי שביצעו אירופאים ואנשים יוצאי אירופה למן העת העתיקה ועד לעת המודרנית.² לפיכך במרבית המאה העשרים גוף הידע הקרטוגרפי ששימש במערב נתפס כסטנדרט וכל התוצרים הקרטוגרפיים פרי תרבויות אחרות

1 ברצוני להודות לפרופ' מירי שפר-מוסנזון שתחת הנחייתה הקפדנית כתבתי את העבודה העומדת ביסוד מאמר זה ולד"ר יובל בן-בסט על נכונותו האדיבה להעמיד לרשותי אחדות מהמפות שאיתר בארכיוני איסטנבול.

2 לאחדות מהעבודות החשובות בתחום, ראו: Gerald R. Crone, *Maps and their Makers: An Introduction to the History of Cartography*, London 1953; Arthur H. Robinson, *Elements of Cartography*, London and New York 1958; Leo Bagrow, *History of Cartography*, London 1964; Brian Harley and David Woodward (eds.), *The History of Cartography, Volume 1: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago 1992; Alfred W. Crosby, *The Measure of Reality: Quantification in Western Europe, 1250-1600*, Cambridge 1997

נאמדו לפיו (הגישה האירופוצנטרית).³ מגמה זו משקפת את המעמד ההגמוני של תפיסות אנליטיות במחקר ההיסטוריה של המדעים, אשר ביקשו לסווג את גופי הידע השונים באמצעות הבחנות דיכוטומיות והיררכיות. כגון מזרח ומערב, טרום-מודרני ומודרני ומדויק ולא מדויק.⁴ שורשי הקרטוגרפיה העות'מאנית והשינויים שחלו בה במהלך השנים זכו להתייחסות מועטה יחסית, משום שהיא תויגה כמסורת לא-מערבית ועקב כך גם נחשבה לנחותה באיכות תוצריה, הן ברמת הדיוק הן בהיקף היריעה שלה.⁵

הגישה האירופוצנטרית זכתה לביקורת מצד הדור החדש של החוקרים, חסידי המפנה המרחבי במדעי הרוח שהתרחש בשנות התשעים של המאה העשרים. ביקורתם הובילה לשינוי אופן בחינת המפות בכלל ואופן בחינת המפות העות'מאניות בפרט.⁶ ההתמקדות במרחב ובמקום כקטגוריות אנליטיות לתיאור פעילות אנושית נתנה לגיטימציה למחקרים שבחנו את ההשתנות בתפיסות הסובייקטיביות של המרחב.⁷ בהיבט הקרטוגרפי גברה ההתעניינות במרחב המדומיין, תוך התמקדות בהקשריהם החברתיים של התוצרים הגאוגרפיים-קרטוגרפיים. יישום המפנה המרחבי ביחס למפות הוליד בלי משים שורת הבחנות בינאריות חדשות בין מסורות גאוגרפיות, קרי הקרטוגרפיה המסורתית,⁸ לבין דמיונות גאוגרפיים, כלומר ייצוגים לא-מציאותיים של המרחב;⁹ בין המרחבי-המדומיין לטמפורלי הממשי. הבחנות אלו שימרו במידה רבה את ההיררכיה תלוית-התרבות של השיח האירופוצנטרי הישן. בה בעת, בהשפעת מחקרי האסכולה הפוסט-קולוניאלית והמפנה התרבותי במדעי הרוח, התעורר פולמוס בעניין התפקיד שמילאו תפיסות גאוגרפיות ופרקטיקות תרבותיות ביצירת יחסי כוח בין מרכז ופריפריה, מרכז אימפריאלי ועמים כבושים והנצחתם.¹⁰

3 Keith D. Lilley, "Introduction: Mapping : ראו: המסורות הגאוגרפיות המערביות, *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond 300-1600*, Cambridge, Mass. 2013, pp. 1-15

4 ההתמקדות בפן הטכני של ייצור המפות ובמידת דיוקן כעדות היסטורית מהימנה נבעה במידה לא מבוטלת משאיפת היסטוריונים וגאוגרפים-היסטוריים לאמוד את ערכן של מפות ממסורת קרטוגרפיות שונות כראיות היסטוריות לשחזור מציאות יישובית, מנהלתית, אקולוגית ופוליטית משתנה. Lilley, "Introduction," pp. 1-2; Valerie Hansen, "Preface: What Is a Map," in Forêt Philippe and Andreas Kaplony (eds.), *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*, Leiden and Boston 2008, pp. xxvii-xxx; Pnina Arad, *The Map as Icon: The Map of the Holy Land in European Context*, PhD dissertation, the Hebrew University of Jerusalem, 2012, p. 18

5 Karen Pinto, "Review of Harley & Woodward's Book (Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies)," *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 1/1 (1994), pp. 109-111; Arad, *Map as Icon*, p. 18

6 Barney Warf and Santa Arias (eds.), *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, New-York 2008

7 Sahar Bazzaz, Dimiter Angelov and Yota Batsaki, "Introduction," in Sahar Bazzaz, Yota Batsaki and Dimiter Angelov (eds.), *Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space*, Harvard 2013, pp. 11-12

8 David Livingstone, *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*, Oxford 1992

9 Derek Gregory, *Geographical Imaginations*, Cambridge Mass. and Oxford 1994

10 Bazzaz, Angelov and Batsaki, "Introduction," pp. 11-12

ברוח תפניות אלו התרחב השימוש במפות היסטוריות כמקור ראשוני לשחזור הבנת העולם של יוצריהן.¹¹ ואומנם המחקר העכשווי על ההיבטים החברתיים של הקרטוגרפיה מלמד אותנו כי מפה היא לא רק ייצוג גאוגרפי גרידא. שלא כמו התכסית הטופוגרפית, הטבעית מעיקרה, מפה היא בראש ובראשונה תוצר אנושי, מוצר ידע הנגזר מתרבותם של יוצריה, מתפיסותיהם ומדיעותיהם. בעזרת המפות אפשר לארגן ידע גאוגרפי, חברתי ופוליטי, להעתיקו, להפיצו ולהתוות את גבולותיו. בכך מפות משקפות מוסכמות תרבותיות והטיות פוליטיות של בולטות, מרכזיות וחשיבות, ומנגד — של זרות והדרה.¹² ברובד הסימבולי, מפות מציבות גבולות גאוגרפיים של זהות וריבונות.¹³ נהיר אפוא כיצד מפות יכולות לשמש כמקור היסטורי להבנת התהליכים החברתיים, המנהלתיים, התרבותיים, המדעיים והפוליטיים שהובילו ליצירתן. בהקשר העות'מאני, מחקריהן של מירי שפר-מוסנזון ופֶלמִירָה ברוֹמֶט (Brummett) הניחו מסד איתן לבחינת תפקידם של מפות ומוצרים תרבותיים בתהליכים של יצירת ידע, הפצתו, הנחלתו, העתקתו, תרגומו והטמעתו בתוך חברה נתונה ובין חברות.¹⁴ השאלה מה הופך ידע ל"עות'מאני", ובהקשרנו — מהי מפה "עות'מאנית", תעבור כחוט השני לאורך הדיון. האם מפות עות'מאניות אלו מפות ששימשו באימפריה העות'מאנית? האם אלו מפות שנוצרו בסדנאות של אומנים עות'מאנים או בידי נתינים עות'מאנים? באילו תנאים מפות שנוצרו בידי זרים תיחשבנה למפות עות'מאניות ובאילו תנאים למפות זרות? במילים אחרות, השאלה היא מהם גבולות גוף הידע שיש לקבלו כ"עות'מאני". התשובה המוצעת לשאלות אלו היא שידע — ובכלל זה קרטוגרפיה — הוא עות'מאני אם הוא נצרך על ידי חוגים עות'מאניים ושימש אותם למילוי צרכים מוגדרים, בין שהוא נוצר על ידם במקור ובין שהוא אומץ, נוכס והותאם לשימושם ממקורות חיצוניים. מכאן שהגדרת מפה עות'מאנית כקטגוריה אנליטית (etic) מצריכה התייחסות למרכיבי המקורות, לצרכים ולתוצרים. מרכיבים אלו מהווים את שלושת צירי הדיון במאמר. טענתי היא כי מפה צריכה להיות מתויגת כעות'מאנית על פי הצרכים שהנחו את דרכי יצירתה, הגדירו את עיצובה החזותי, קבעו את תכניה והתוו את דרכי השימוש בה. "מפה עות'מאנית" אינה חייבת להיות עות'מאנית במקורותיה, בשיטות המיפוי, בשפת המפה או בשיוך הפוליטי או התרבותי של יוצריה. היא יכולה לגלם ידע ממקורות זרים או להיות פרי עמלם של אנשים שלא נמנו עם נתיני האימפריה. המקורות אינם בהכרח עות'מאניים-מיוחדים והצרכים העות'מאניים משתנים ממקור אחד למשנהו, אך התוצר הוא בהכרח עות'מאני מתוקף השימוש שנעשה בו.

Palmira Brummett, *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*, Cambridge 2015, p. 35 11

Hansen, "Preface," pp. xxvii-xxx; Arad, *Map as Icon*, pp. 17-19 12

Benjamin C. Fortna, "Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire," *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography* 57/1 (2005), pp. 23-34 13

Miri Shefer-Mossensohn, *Science among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*, Austin Texas 2015, pp. 103-104; Brummett, *Mapping*, p. 38 14

כמקרה בוחן יעסוק המאמר במפות עות'מאניות מאוחרות של ארץ ישראל בשלהי ימי האימפריה (1871/2-1918). המרחב הגאוגרפי של הדיון כולל את הסנג'אקים של עכו ושכם בדרום וְלֵאית ביירות ואת מתצרפית קדסי־שריף (ירושלים). שנת 1871/2 נבחרה כנקודת ההתחלה של הדיון לא משום היותה נקודת שבר היסטורי במאפייני הקרטוגרפיה העות'מאנית או מתוך בחירה שרירותית לתיקוף. הבחירה בה נובעת מהעובדה שבשנה זו התחוללו תמורות נרחבות בצורכי המנהל העות'מאני ובזמינות הידע הגאוגרפי והדמוגרפי על המרחב הנידון. בעקבות זאת חלו שינויים במאפייני המפות העות'מאניות ובדרכי השימוש בהן. בשנה זו הושלמו לראשונה סקרים קדסטריים מפורטים של אדמות הארץ וכן נערך מפקד אוכלוסין של יושביה.¹⁵ יתרה מזאת, בתקופה זו עלתה מאוד איכות התוצרים הקרטוגרפיים האירופיים של האזור. חשוב לציין בהקשר זה את המיפוי הקרטוגרפי הנלווה לסקר ארץ ישראל המערבית (The Survey of Western Palestine, להלן SWP) של הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל (Palestine Exploration Fund, להלן PEF) — המפה המדויקת הראשונה של הארץ כולה ומקור ידע עיקרי לקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת. סדרת מפות זו, לצד מגוון של תוצרת קרטוגרפית צרפתית, היו מקור ידע ראשון במעלה ליצירת קרטוגרפיה עות'מאנית שמאפייניה הוכתבו מצרכיה של האימפריה עצמה. כנקודת הזמן לסוף הדיון נבחרה השנה שבה נחתמה הפסקת האש שבסוף מלחמת העולם הראשונה, עם תום השליטה של האימפריה העות'מאנית במרחב.¹⁶

מסד הראיות לדיון הן מפות ממגוון רחב של מקורות, אשר נבחרו לפי תיחום גאוגרפי (האזורים הנכללים בתחומי פלשתינה־א"י המנדטורית). הבחירה במפות ממגוון רחב של מקורות נועדה להראות את הצביון העות'מאני המשותף למפות ולא את השונה ביניהן. במילים אחרות, נבחנו מפות מסוגים וממקורות שונים של אזור המחקר כדי להמחיש את המגוון הרחב של הצגות ידע קרטוגרפי כתלות בצרכים העות'מאניים ובמקורות הידע הקרטוגרפיים שעמדו לרשות האימפריה. כפי שיודגם בהמשך המאמר, תיחום המרחב והזמן שאומץ במחקר משקף קורפוס מפות השונה במאפייניו ממרבית המפות שלפניו. בסך הכול נבחנו כ־120 מפות, המצויות בעיקר באוספי הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (ברשימה המובאת בסוף המאמר מצוינות רק המפות שמוזכרות בטקסט עצמו).

המאמר מחולק לפרקים שמוקדשים להתחקות אחר מקורות הידע הקרטוגרפי — הטכני והתוכני — המגולמים במפות, לצרכים שהנחו את יצירת המפות ולבסוף להתבוננות כוללת בתוצר הקרטוגרפי. במסגרת זו אתייחס למאפייניו הכלליים של התוצר ואבחן את השלכותיו של המפעל הקרטוגרפי על היווצרות מרחבים תפיסתיים בדמות התהוות גוף ידע גאוגרפי חדש עם צמיחת המונח "פלסטין" במשמעותו המודרנית.

15 יצחק שכטר, "רישום הקרקעות בארץ־ישראל במחצית השנייה של המאה ה־19", קתדרה 45 (1987), עמ' 147-160; דוד גרוסמן, האוכלוסיה הערבית והמאחז היהודי: תפוסות וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, ירושלים 2004, עמ' 227-277.

16 Dov Gavish, *Survey of Palestine under the British Mandate, 1920-1948*, New York 2005, pp. 1-10

מקורות הידע של הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת

האימפריה העות'מאנית בשלהי המאה התשע-עשרה הסתמכה על מסורת קרטוגרפית עשירה ומגוונת בת מאות שנים, ששאבה מהקרטוגרפיה האסלאמית המסורתית והושפעה ממקורות ממזרח וממערב לאימפריה.¹⁷ האימפריה ניצבה בצומת של חילופי ידע, ספגה חידושים טכנולוגיים וקרטוגרפיים ויישמה אותם בהתאם לצרכיה. ידע קרטוגרפי נרכש דרך מיפוי (בתלות במגבלות המכשור ובשיטות הפעלתו), העתקת מפות קיימות (לצד מגבלות תרגום) והפצתן (באיור ידני או העתקה מכאנית). כמו כן, ידע יוצר דרך דמיון, כגון תיאור ארצות אגדתיות, מפלצות ועוד.¹⁸ למפות נלווה לעיתים קרובות תיאור כתוב רחב יריעה, ובמקרים אלו המפות לא נועדו לצריכה כפריטים העומדים בפני עצמם.¹⁹ בגלל התייחסותי למפות כאל מבע של זהות עות'מאנית, אני מבחין במאמר זה בין מקורות ידע עצמיים ומקורות ידע חיצוניים.

מקורות עצמיים — קרטוגרפיה עות'מאנית ושורשיה

בשיח המחקרי נהוג להפריד בין שני מכלולים קרטוגרפיים עיקריים. התקופה הקלאסית של הקרטוגרפיה העות'מאנית, מראשית המאה הארבע-עשרה עד סוף המאה השמונה-עשרה, תוארה בעבר כבעלת צביון קרטוגרפי אסלאמי פרה-מודרני. הישגיה בימי תור הזהב הוסברו כפרי שאילה ממקורות קודמים — קרטוגרפיה אסלאמית מסורתית, מזרחית (אסיאתית), ים-תיכונית או מערבית (אירופית).²⁰ התקופה ה"מודרנית" החלה בסוף המאה השמונה-עשרה, בד בבד עם "אסימילציה הולכת וגוברת של פרקטיקות קרטוגרפיות אירופיות מערביות לתוך התרבות העות'מאנית [ש]דחקה את הדפוסים ה'מסורתיים' של הכנת המפות".²¹ סוואטפלוך סוג'ק (Souček), חוקר המתמחה בקרטוגרפיה ימית של האימפריה העות'מאנית, הוא מהבולטים שדגלו בגישה זו.²² סוג'ק מסביר את היעדרה של קרטוגרפיה עצמאית בחוסר עניין מצד הפטרוניס, בסיבות דתיות ובהעדפת איור ידני על דפוס כמקור לתוצר לא מדויק. לאחר מאתיים שנות "נסיגה", כלשונו, חל בשלהי המאה השמונה-עשרה שינוי, שהתאפיין במודעות מחודשת לחידושים הטכנולוגיים במערב. ואולם התוצרים החדשים היו בבחינת

17 Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 105; Brummett, *Mapping*, p. 35

18 Karen Pinto, "Cartography and Geography," in Martin Richard (ed.), *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, New York 2004, pp. 128-131

19 Shefer-Mossensohn, *Science*, pp. 103-105; Brummett, *Mapping*, p. 40.

20 Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 105; Brummett, *Mapping*, p. 35; Antonis Anastasopoulos, "Imperial Geography and War—The Ottoman Case," in Bazzaz, Batsaki and Angelov, *Imperial Geographies*, pp. 111-116; Pinar Emiralioğlu, "Cartography and the Ottoman Imperial Project in the Sixteenth Century," in *Imperial Geographies*, pp. 69-90

21 Ahmet T. Karamustafa, "Introduction to Ottoman Cartography," in J. B. Harley and David Woodward (eds.), *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago 1992, p. 207

22 Svatopluk Soucek, "Ottoman Cartography," in Ahmet T. Karamustafa (ed.), *Studies in Ottoman Naval History and Maritime Geography*, Analecta Isisiana: Ottoman and Turkish Studies series 102, New Jersey 2009, pp. 225-238

נגזרת סבילה (במילותיו — "both passive & derivative"), ששיקפה את החולשה המובנית במיצובה של האימפריה לעומת אירופה.²³ המפות העות'מאניות לתקופותיהן נעדרו סטנדרט אחיד והכנתן נקשרה לדפוס מעורבות המדינה בייצור של ידע ולמבני כוח, פטרונות ושליטה של האליטות בחברה.²⁴ בקורפוס הקרטוגרפי העשיר יש מגוון רחב של מפות, החל במפות עולם (Mappamundi) מעוצבות וכלה בתרשימים מדויקים לצורכי ניווט-ימי (Portolan charts), כגון אלה המצויים בספר כתאב אל-בַּחְרִיָה לאדמירל מחי אל-דין פירי רַאִיס (Pîrî Reis).²⁵ פירי ראיס התפרסם בזכות עבודותיו הקרטוגרפיות, ובייחוד בשל מפתו העולמית מ-1513 הנחשבת לאחת המפות המוקדמות שמציגה את יבשות אמריקה. המפות שיצרו פירי ראיס ואחרים מלוות לרוב בטקסטים גאוגרפיים עשירים, המתארים את חלוקתם הגאוגרפית של המרחב המוסלמי והמרחב הזר.²⁶ מפות אחרות נוצרו בידי גילדות אומנים של קרטוגרפים ויצרני מפות (אצנאף-י ח'ארטיגי'יאן), שהיו בעלי שליטה מלאה בלטינית ובשפות זרות אחרות, לצד ידע בקליגרפיה, בגאוגרפיה ובאסטרונומיה.²⁷ יצירות אלו שימשו אף במאה התשע-עשרה והיו זמינות ליוצרי המפות שבהן עסקין.²⁸

מקורות חיצוניים — קרטוגרפיה אירופית

עד לתחילת המאה העשרים חסרה האימפריה העות'מאנית גוף מרכזי למיפוי קרטוגרפי של הפרובינציות.²⁹ בשל כך הסתמכה האימפריה על מיפוי חיצוני שהותאם לצרכים העות'מאניים. בתחום הקרטוגרפיה של ארץ ישראל בלטו בתקופה זו קרטוגרפים אירופאים, בעיקר צרפתים ובריטים, אך גם גרמנים. המיפוי האירופי של הארץ נבע ממניעים כלכליים וצבאיים-אסטרטגיים³⁰ וכן ממגמות דתיות-רוחניות, כגון הכרת המקומות הקדושים, ארץ המקרא ואתרי פעילותו של ישוע.³¹ סוקרים

23 שם, עמ' 230.

24 Brummett, *Mapping*, p. 40; Emiralioğlu, "Cartography," pp. 69-71

25 Svatopluk Soucek, *Piri Reis & Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas* (2nd ed.), London 1996; Keren Pinto, "Searchin' his Eyes, Lookin' for Traces: Piri Reis' World Map of 1513 & its Islamic Iconographic Connections (A Reading through Bagdat 334 and Proust)," *Journal of Ottoman Studies*, XXXIX (2012), pp. 63-94; Emiralioğlu, "Cartography," pp. 72-73; Shefer-Mossensohn, *Science*, pp. 105-106

26 מאיד חמזה, "עלם אל-ג'ער'אפיה ואל-דולה אל-עת'מאניה", *ארשיף אל-דולה אל-עת'מאניה*, 2 באוגוסט 2014.

27 Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 105; Brummett, *Mapping*, pp. 38-39

28 Salim Tamari, "Shifting Ottoman Conceptions of Palestine: Part 1: Filistin Risalesi and the Two Jamals," *Jerusalem Quarterly* 47 (2011), pp. 6-8

29 Gavish, *Survey*, pp. 11-12

30 יולנד הודסון, "הסקר של ארץ ישראל המערבית 1871-1877", *ארץ וטבע* 12-11 (1997), עמ' 35-42; ג'ון גיימס מוסקרוף, "זרים בשערייך: חיל ההנדסה המלכותי והקרבן הבריטי לחקירת ארץ-ישראל", 1865-1870, *קתדרה* 103 (2002), עמ' 54-68.

31 יהושע בן אריה, "ספרות הנוסעים המערביים לארץ ישראל במאה הי"ט כמקור היסטורי וכתופעה חברתית", *קתדרה* 39 (1986), עמ' 159-188; על שורשיה של מסורת זו, ראו: Brummett, *Mapping*, pp. 110-127. למיפוי מעמיק במפות נוצרות של ארץ הקודש בנוות המאות השלוש-עשרה עד התשע-עשרה, שבהן משתקפות מגמות דומות למפות העות'מאניות, ראו: Arad, *Map as Icon*, 2012.

צרפתים מיפו את אזורי סוריה, לבנון, מצרים וארץ ישראל של ימינו כדי לזכות ביתרון צבאי על העות'מאנים באמצעות הכרה מדויקת של הטופוגרפיה, היישובים, המבצרים, הנמלים והדרכים של האימפריה.³² מבין התוצרים הקרטוגרפיים בולטות מפת הגליל, ששורטטה בשנת 1870 בידי מהנדסי הצבא הצרפתי מיולה (Mieulet) ודריה (Derrien), ומפת ארץ ישראל ששרטט החוקר הצרפתי ויקטור גרן (Guérin). מפת הגליל ניחנה בדיוק רב, ומפת ארץ ישראל — בעושר המקומות הנזכרים בה לראשונה, הגם שלא בדיוקה המרחבי.³³ המפות המדויקות והמפורטות ביותר שורטטו בידי מהנדסים וקציני צבא בריטיים, שהיו בעלי הכשרה מקיפה בחקר המקרא ותפיסת עולם נוצרית אדוקה. מפות אלו משקפות חתירה לדיוק גאוגרפי וניסיון לזהות (ולדמיין) את ארץ המקרא ומקומות ספציפיים הנזכרים בו.³⁴

המקור הנאמן ביותר במאה התשע-עשרה לתכסית של האזור המכונה כיום ארץ ישראל, היה סדרת מפות ה-SWP של ה-PEF³⁵ שפורסמה בשנת 1881 בהסתמך על מיפוי שבוצע בעשור שלפני כן.³⁶ מפות הסקר הן תוצר קרטוגרפי מורכב, הטומן בחובו מטען ידע רב-שכבתי. המפות הן פרי מדידה מערבית של התכסית לפי מוסכמות מיפוי הקדסטר, והן משקפות מזיגה של ידע טופונימי (העוסק בשמות מקומות) ממקורות מקומיים ומקראיים. הידע הטופונימי נשאב ממקומיים ותועתק לפי כללים פילולוגיים-מזרחניים לאנגלית בעזרת סופרים דוברי ערבית כגון הנוצרי גֶ'מָאן אל-קֶסָאטְלִי.³⁷ מקומות שזוהו בידי החוקרים עם שמות מקומות הנזכרים בספרי הקודש, סומנו במפות בפונט גותי מיוחד. באופן זה, המפות מכילות רובד ידע תרבותי מקראי-בלשני ומקומי שאינם בהכרח עות'מאניים-אימפריאליים.

32 *Carte topographique de l'Égypte et de plusieurs parties des pays limitrophes, levée pendant l'expédition de l'armée française, par les ingénieurs, les officiers du Génie Militaire et les ingénieurs des ponts et chaussées, assujettie aux observations des astronomes, construite par M. Jacotin, Colonel au Corps Royal des Ingénieurs-Géographes Militaires*, 1:100,000, Gravee au Depot General de la Guerre ([1799] 1826); Yolanda Jones, "British Military Surveys of Palestine and Syria 1840-1841," *The Cartographic Journal: The World of Mapping* 10/1 (1973), pp. 29-41; Michael Greenhalgh, "French Military Reconnaissance in the Ottoman Empire during the Eighteenth and Nineteenth Centuries as a Source for Our Knowledge of Ancient Monuments," *Journal of Military History* 66/2 (2002), pp. 359-388

33 *Levés en Galilée, faisant suite à la carte du Liban de l'état-major français, exécutés en 1870, par MM. Mieulet et Derrien, Capitaines d'Etat-Major*, 1:100,000, Paris (1870); *Carte de la Palestine Par Victor Guérin*, 1:250,000, Paris (1881); Dov Gavish, "French Cartography of the Holy Land in the Nineteenth Century," *Palestine Exploration Quarterly* 126/ 1 (1994), pp. 24-31; Gad Schaffer, Mor Peer and Noam Levin, "Quantifying the Completeness of and Correspondence between Two Historical Maps: A Case Study from Nineteenth-Century Palestine," *Cartography and Geographic Information Science* 43/2 (2016), pp. 154-175

34 Edward H. Palmer, *Arabic and English Name Lists of the Survey of Western Palestine*, London 1881, pp. iv-vi

35 Palestine Exploration Fund, *Survey of Western Palestine, Map Sheets I-XXVI*, London, 1881, on the scale of one inch to a mile

36 Gavish, *Survey*, pp. 1-10

37 נעמאן בן עבדה אל-קסאטלי, אל-רוצ'יה אל-נעמאניה פי סיאחת פלסטין ובעץ אל-בלדאן אל-שאמיה (אל-רחלה אל-נעמאניה), ארבד 2009, עמ' 10, 16-19 (הדפסה ראשונה של כתב-היד שנכתב בין השנים 1880-1900 לערך); Palmer, *Name Lists*, 1881, pp. v-vi

האימפריה העות'מאנית עשתה שימוש נרחב גם במפות אוסטטריות וגרמניות שתורגמו לתורכית-עות'מאנית.³⁸ במהלך המאה התשע-עשרה גברה המעורבות של קרטוגרפים אוסטרים ופרוסים, ומאוחר יותר גם של גרמנים, בתחומי האימפריה העות'מאנית, כחלק אינטגרלי מהמחקר האירופי הענף של אגן הים התיכון, ארצותיו, הגדרתו ומיפוי הטופוגרפי, הגאולוגי, ההיסטורי והבוטני. קרטוגרפים פרוסים-גרמנים כמו הלמוט פון מולטקה (von Moltke) והיינריך קיפּרְט (Kiepert) סקרו אזורים נרחבים באימפריה, כגון אנטוליה והבלקן.³⁹ קרל צימרמן (Zimmermann) פרסם ב-1850 אטלס מפורט של ארץ ישראל וסיני, כחלק מפרויקט מיפוי שכלל גם ארצות אחרות באזור.⁴⁰ המהנדס והארכאולוג הגרמני-אמריקני גוטליב שומאכר (Schumacher) והקונסול הגרמני אברהרד פרידריך פון מולינן (von Müllin), ערכו סקרים ארכאולוגיים, אתנוגרפיים וקרטוגרפיים בארץ ישראל ובסביבתה.⁴¹ חלק מהקרטוגרפים הגרמנים עבדו בשירות מחלקות המיפוי בצבא העות'מאני, תפקיד שהפך לחיוני במיוחד באזורנו במהלך מלחמת העולם הראשונה.⁴² בשנים הראשונות של המלחמה השתמשו הצבא העות'מאני (קבוצת הארמיות "Yıldırım") ובעלי בריתם הגרמנים (כוח משלוח "פאשא 2", המכונה גם "קורפוס אסיה") וכן הבריטים ובעלי בריתם האוסטרליים והניו־זילנדים (תחת השם כוח המשלוח המצרי — Egyptian Expeditionary Force), בתוצרים הקרטוגרפיים של ה-SWP.⁴³ בשנים 1914-1917 הוצאו לאור מהדורות חדשות של מפת הסקר:⁴⁴ מפה בקנה המידה המקורי (1:63,360) מטעם ה"סקר של מצרים" (Survey of Egypt); מפה בקנה מידה של 1:50,000 מאת שומאכר; ואף מפה בקנה מידה של 1:25,000

- Evangelos Livieratos, "Panorama of the Austrian Cartographic Impact in the Late 18th, 19th and Early 20th Century Greece: A Strong Example of the International Character of Cartographic Heritage," *e-Perimetron* 6/1 (2011), p. 8
- E. Livieratos, C. Boutoura, A. Koussoulakou, N. Ploutoglou, N. Pazarli and A. Tsorlini, "Karten von Attika: A Major German Contribution to Greek Cartographic Heritage and its Digital Approach," in M. F. Buchroithner (ed.), *Proceedings of the 26th International Cartographic Conference held in Dresden, Germany*, 2013, pp. 25-30; *Germany*, 2013, pp. 25-30; *Germany*, 2013, pp. 25-30; *Germany*, 2013, pp. 25-30
- Atlas von Palaestina und der Sinai-Halbinsel; zu C. Ritters Erdkunde Band XIV-XVI. 15 Blätter im Maasstabe von 1:333,333; Bearbeitet v. Carl Zimmerman, Berlin 1850; Haim Goren, *Dead Sea Level: Science, Exploration and Imperial Interests in the Near East*, London and New York, 2011, pp. 111-112
- אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי (עורכים, מתרגמים ומהדירים), הכרמל של פון מולינן, ירושלים 2013 (פורסם במקור תחת השם: Beiträge zur Kenntnis des Karmels בשנת 1908); גוטליב שומאכר, הגולן: סקר תאור ומיפוי פרסום ראשון, משה הרטל (מתרגם), אריאל 127-126 (1998), פורסם במקור ב-1886; Gottlieb Schumacher, *Across the Jordan: An Exploration and Survey of Part of Hauran and Jaulan, with Additions by Laurence Oliphant and Guy Le Strange*, London 1889
- Mirela Slukan-Altić, *German Contribution to the 19th Century Cartography of European Turkey with Special Regard on the Map of Heinrich Kiepert*, Leipzig 2013; Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 141
- זאב וילנאי, "מפות ארץ-ישראל בימי המלחמה העולמית", מערכות 3-2 (1940), עמ' 73; יהודה זיו, "המפה ה'צייונית' של צבא בריטניה (1917-1919)", קתדרה 123 (2007), עמ' 95-98.
- Wolf D. Hütteroth and Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Vol. 5, Erlangen 1977, p. 14; Gavish, *Survey*, pp. 13-16.

שהותקנה באמצעות תצלומי אוויר.⁴⁵ במפות אלו עודכנו פרטים נבחרים כגון מושבות של יהודים וטמפלרים, אך לבד מזאת הן נותרו נאמנות במידה רבה למקור, ושאר שמות המקומות, היישובים הערביים וציון התשתיות נותר כפי שהיה במפות מהמאה התשע-עשרה.⁴⁶

השימוש במפות הלא מעודכנות הוביל לכשלים מבצעיים אצל שני הצדדים.⁴⁷ לפיכך, עם התגברות הלחימה בשנת 1917, וביתר שאת לאחר נפילת חלקה הדרומי של הארץ בידי הבריטים, נעשה שימוש נרחב בטכנולוגיות חדשות כגון צילום מהאוויר לעדכון גוף הידע הקרטוגרפי הקיים.⁴⁸ פרק הזמן שבין חורף 1917/8 לספטמבר 1918 התאפיין בהפוגה יחסית ובהיקבעות מרחב הלחימה לאורך קו "שתי העוגות" (הירקון ממערב ויריחו ממזרח).⁴⁹ בתקופה זו הוכנו מפות מפורטות של מערך החפירות שבחזית, למשל סדרת המפות הבריטית בקנה מידה של 1:40,000. המפות היו מסווגות, אך בזכות פעולתם של גורמי מודיעין ותפיסתם של מסמכי שלל החזיקו הצדדים בידע הקרטוגרפי של יריביהם. בכמה מקרים צוין הדבר במפורש (למשל "השמות בסוגריים הם שמות אנגליים שנלקחו ממפות שלל").⁵⁰ כך למשל פרטים ושמות קוד השאובים ממפות המלחמה הבריטיות מופיעים במפות עות'מאניות-גרמניות,⁵¹ ונתונים רבים על ההיערכות המבצעית העות'מאנית-גרמנית שמופיעים במפות הבריטיות הושגו מחומרי שלל קרטוגרפיים.⁵² כלומר הידע הקרטוגרפי והטופונימי החיצוני לא נוכס ותורגם לשפה החדשה, אלא שימש במתכונתו המקורית כנכס מודיעיני אופרטיבי העונה לצרכים המבצעיים המשתנים תדירות של הלחימה בחזית, ובראשם הבנת תמונת המערכה מנקודת מבטו של האויב.⁵³

בחלק מהמפות מקורות הידע מצוינים במפורש. כך למשל במפה עות'מאנית (בהוצאה עות'מאנית-גרמנית משותפת) מאוגוסט 1918 של החזית שבין ואדי פאלק (נחל פולג) לבין הכפר תַבְצָר (באזור התעשייה של רעננה של ימינו) שכותרתה "סאחל

45 ראו מפות מס' 28, 29 ו-34 בטבלה המצורפת בסוף מאמר זה. מספרי המפות המצוינים בהמשך המאמר מפנים אף הם לטבלה זו.

46 זיר, "המפה הציונית", עמ' 95.

47 דן גזית, "כשמתעלמים מהטופוגרפיה: אי-הכרת הטופוגרפיה של חבל הבשור גרמה לבריטים אבדות כבדות במערכה נגד העות'מאנים ב-1917 והאריכה את המלחמה על ארץ ישראל", מערכות 459 (2014), עמ' 58-62; Joel Radunzel, *Operation Mapping: Cartography, Intelligence and the 3rd Battle of Gaza*, 1917, Syracuse 2015, pp. 17-32

48 Nada Atrash, "Mapping Palestine: The Bavarian Air Force WWI Aerial Photography," *Jerusalem Quarterly* 56-57 (2014), pp. 95-106; דב גביש, "קנה המידה של תצלומי האוויר ודיוקן של מפות מלחמת העולם הראשונה", אופקים בגאוגרפיה 40-41 (תשנ"ד), עמ' 113-116; דב גביש, "'החומה הירוקה' של חדרה", בתוך אלי שילר (עורך), חדרה וסביבתה — פארק השרון, אריאל, כתב עת לידיעת ארץ-ישראל 95-96 (1993), עמ' 59-62.

49 John D. Grainger, *The Battle for Syria, 1918-1920*, London 2013, pp. 73-97

50 סימון המידע השאוב ממקורות לא-עות'מאניים בסוגריים מדגיש את זרותו. ראו מפות מס' 38 ו-39.

51 מפה מס' 36 והשוו אותה למפת שלל עות'מאנית-גרמנית מקרב עזה השלישי: Radunzel, *Operation Mapping*, pp. 183-184

52 מפות מס' 30 ו-31.

53 Gavish, *Survey*, p. 13

מנטקה-סי 9",⁵⁴ נכתב בראש המפה בתורכית עות'מאנית ובגרמנית כי המפה מבוססת על תצלומי אוויר, על דיווחי חיילים ועל מדידות שטח של מחלקת המיפוי העשרים ושבעה (Vermessungs-Abteilung 27) של כוח המשלוח הגרמני.⁵⁵ במפה מסומנים ואדיות, דרכים מקומיות, קווי גובה, בריכות, ביצות, חולות, חורבות ונחלים. מחפורות מסומנות בצבע אדום להדגשת חשיבותן. כן מובאים במפה מספרי דיווח בריטיים.

הצרכים שמילאה הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת

הקרטוגרפיה, כגוף ידע, ענתה על מגוון רחב של צרכים של חוגים שפעלו בקרב האליטה והנתינים של האימפריה העות'מאנית. בהכללה, הצרכים העיקריים עד למחצית המאה השמונה-עשרה היו תעמולה,⁵⁶ ביטוי פומבי לתפיסות עולם של המרחב,⁵⁷ ביטחון, ניווט ומסחר.⁵⁸ במאות הראשונות לקיום האימפריה ניתנה חשיבות רבה לתרשימי ניווט של נתיבי המסחר הימיים.⁵⁹ מאוחר יותר, בעקבות יחסי הגומלין הגוברים עם המערב, התעוררו צרכים חדשים, ויוצרי המפות נרתמו לענות עליהם. לאורך המאה התשע-עשרה גברה הנטייה לפונקציונאליות במפות העות'מאניות. בשנות רפורמות התנט'ימאת נתפסו מפות מדויקות, המשקפות בנאמנות מרחבית היבטים שונים של התכסית, כביטוי למודרנה, לקדמה טכנולוגית ולמנהל יעיל ואפקטיבי.⁶⁰ מפות אלו לא היו בהכרח מודרניות יותר מאלו שקדמו להן (כפי שתואר במרבית ספרות המחקר עד לשנות התשעים של המאה העשרים), אלא התאימו יותר לצרכים המשתנים של חוגים עות'מאניים בעת ההיא.⁶¹ בזכותן למשל פקידים במרכז האימפריאלי ובפרובינציה יכלו לגבות מיסים, שנקבעו לפי שטח הקרקע וטיבה, באופן יעיל ומדויק. מפות מדויקות סייעו למהנדסים בהקמת תשתיות כגון מערכת התקשורת הטלגרפית והתחבורה (רכבות, דרכים סלולות), וסייעו לצבא לממש את המדיניות השלטונית של האימפריה.

מבחינה טיפולוגית אפשר לסווג את המפות לפי תוכנן (תשתיות, מסילות ברזל, כבישים, נתונים סטטיסטיים) ולפי הפורמט שלהן (אטלסים, תרשימים, מפות קיר ועוד). עם זאת, דומני כי חלוקת המפות לפי תוכנן או לפי הפורמט שלהן מקשה להבחין במאפיינים המשותפים למפות בעלות שימושים שונים (אחד או יותר): מפות

54 מפה מס' 40.

Gavish, *Survey*, p. 13 55Sonja Brentjes, "Mapmaking in Ottoman Istanbul between 1650 and 1750: A Domain of Painters, Calligraphers or Cartographers?" in Colin Imber, Keiko Kiyotaki and Rhoads Murphy (eds.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West: Volume II*, London & New York 2005, pp. 125-140

Pinto, "Searchin'", pp. 70-82 57

Soucek, *Piri Reis*, p. 230; Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 136 58

חמזה, "עלם אל-ג'ע'ראפיה". 59

Fortna, "Mapmaking", p. 23 60

Karamustafa, "Introduction"; Pinto, "Review" 61

לצרכים פוליטיים של המרכז האימפריאלי, מפות לצרכים מנהליים, מפות לצרכים אזרחיים (הנדסיים), מפות לצרכים צבאיים וכל שילוב של אלה.⁶²

צרכים פוליטיים של המרכז האימפריאלי

סעיף זה עוסק במבעים המקומיים של הצרכים הפוליטיים של המרכז האימפריאלי באיסטנבול, מוקד הכוח הפוליטי והתרבותי, ובוחר את הדרכים שבהן גורמים שפעלו מטעמו של המרכז השתמשו במפות לקידומה של האימפריה כממלכה ריכוזית (ובכלל זה ברמה המקומית של ארץ ישראל).⁶³ הדיון מתמקד במבעים מקומיים של צורכי התדמית, החזון והלגיטימציה של האליטות האימפריאליות ושל "מדינה הנעלה" בכלל.⁶⁴ בכך אני ממשיך את כיוון המחקר שהתוו קרן פינטו (Pinto), בנג'מין פורטנא (Fortna) ופינאר אמירליאולו (Emiralioglu).

באימפריה העות'מאנית רווחה מסורת מבוססת וותיקה של שימוש בתוצרים קרטוגרפיים לצורכי תעמולה וחברות של האליטות (הן כמוענות הן כנמענות).⁶⁵ מהמאה החמש-עשרה נהגו הסולטאן ובכירים בחצרו להזמין הפקה ותרגום של יצירות קרטוגרפיות נבחרות, שהציגו לראווה את עוצמת האימפריה ואת גודלה.⁶⁶ התוצר הקרטוגרפי הותאם להעדפותיו של הפטרוך, ולפיכך לא הייתה מסורת אחידה בדבר גוף הידע המתואר או מתכונתו. בשלהי המאה התשע-עשרה החלו להשתמש במפות לשם הגברת הריכוזיות של האימפריה. בה בעת, מפות של האימפריה היו כלי לעיצוב תודעה בבתי הספר הממלכתיים, ובכללם אלה שהוקמו במתצרפית קדס-י שריף וכולאית ביירות.⁶⁷ במאה התשע-עשרה הופקה סדרת מפות שהראתה לראשונה את האימפריה כישות מדינית אחת ולא כנחלות נפרדות באסיה, באפריקה ובאירופה, כפי שהיה מקובל עד אז.⁶⁸ כדי ליצור את המפה, הקרטוגרפים עמלו על רכישת מידע גאוגרפי על המחוזות השונים (כולל אלו שבתחומי ארץ ישראל) ממגוון של מקורות ועל הצגת המידע בקנה מידה אחיד ובמקרא זהה.

מגמות אלה משתקפות במפה בשפה הערבית שהופקה ב-1893 בהתבסס על מקור אימפריאלי תורכי.⁶⁹ המפה נדפסה בבית הדפוס האמריקני בביירות שבלבנון, עיר שזכתה לאוטונומיה נרחבת בחסות צרפתית כבר ב-1860 והייתה מרכז המנהל

Fortna, "Change in the School Maps," pp. 23-34 62

Bazzaz, Angelov and Batsaki, "Introduction," pp. 5-7 63

Emiralioglu, "Cartography and the Ottoman Imperial Project in the Sixteenth Century," in Bazzaz, Batsaki and Angelov (eds.), *Imperial Geographies*, pp. 69-90 64

Brummert, *Mapping*, pp. 35-38 65

Soucek, *Piri Reis*, p. 13; Brentjes, "Mapmaking," pp. 126-130; Emiralioglu, "Cartography," p. 69; חמוזה, "עלם אליג'עראפיה." 66

Benjamin C. Fortna, "Remapping Ottoman Muslim Identity in the Hamidian Era: The Role of Cartographic Artifacts," in Salvatore Armando (ed.), *Muslim Traditions and Modern Techniques of Power*, Yearbook of the Sociology of Islam 3, Münster 2001, pp. 45-56 67

Brentjes, "Mapmaking," pp. 132-133 68

מפה מס' 3. 69

שמשל בצפונה של הארץ.⁷⁰ הטקסט הנלווה למפה משקף ז'רגון אסלאמי שהיה נהוג בתעמולה של משטר עבד אל-חמיד השני (1876-1908): "[טבֵּעַת אל-ח'אֲרֵטָה אֵיֵאם ר.מ.]. ח'לֵאֲפַת סִיֵדְנָא וּמִלְאֵנָא אל-סִלְטָאן אל-אֲעֵט'ם...אֵיֵד אלֵלָה מְלִכָה" ("המפה הוטבעה בימי ח'ליפותו של אדוננו הסולטאן הגדול ביותר [הסולטאן עבד אל-חמיד] יתמוך אללה במלכותו"). המפה צופנת בחובה מסר תעמולתי-חינוכי מנציגי המרכז האימפריאלי אל תושבי האימפריה הערביים. המסר מלמד על השתייכותם לאימפריה, גם באזורים שבהם אבדה השליטה המעשית.

במפה זו האימפריה מוצגת בגבולותיה דה יורה ולא בגבולותיה המעשיים. בכך באה לידי ביטוי המגמה שתוארה כבר על ידי פורטנה, כי מציאות גאופוליטית עדכנית המבטאת תפניות שליליות (למשל אובדן השליטה בקפריסין או במצרים הסמוכות לארץ ישראל), אינן מוצגות במפה.⁷¹ למעשה המפות הן "מפות לוגו", המבטאות את הרצון האימפריאלי ליצור אג'נדה מאחדת.⁷² בדרך זו המפות המאוחרות היו מדיום לתעמולה פוליטית, פעלו להבניה פרועות-מאנית של המציאות והמחישו גוף ידע לפיו מחוזות מסוימים עדיין נכללו במרחב התרבותי, הכלכלי, הפוליטי והדתני המשותף לתושבי אימפריה אחת ומאוחדת. השלטונות הפרובינציאליים בולאית סוריה ובולאית ביירות הזמינו העתקים רבים של מפות אלה לצרכים חינוכיים.⁷³ מפת האימפריה המאוחדת, כמוצר תרבותי, פנתה לא רק לקהלים במרכז האימפריאלי, אלא גם לקהלים באזורי השוליים של האימפריה כגון ארץ ישראל. אלו עדיין החשיבו עצמם כשייכים לעולם התרבותי העות'מאני שהם ואבותיהם היו חלק ממנו מאות שנים, וזאת למרות חולשתה היחסית של האימפריה לאורך המאה התשע-עשרה. עצם השימוש שעשו נתיני האימפריה ואלו שמצאו עצמם מחוץ לתחומה במפות, מבטא מוכנות להזדהות עם האימפריה, הנהגתה ומטרותיה, ומביע תחושת שייכות למרחב רחב יותר.⁷⁴ מאוחר יותר זיהו בני דור המשכילים בוגרי בתי הספר המודרניים את הפער הגובר בין התעמולה לבין המציאות, באופן שהוביל לפעולה נגד המשטר.

דוגמאות אלו ממחישות כי שיקולים אידיאולוגיים הכתיבו את ההצגה הקרטוגרפית.⁷⁵ המפות שימשו לא רק להאדרת כוחה ועוצמתה של האימפריה

Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford 2005, pp. 12-15 70

Fortna, "Change," pp. 24-26 71
 מוטת השליטה האימפריאלית של העות'מאנים מאירופה, ראו: Brummett, *Mapping*, pp. 187-238.

Fortna, "Remapping," p. 50 72
 (Kiepert), ראו: Slukan-Alić, "German Contribution," p. 17.

Fortna, "Remapping," p. 51 73

Avner Wishnitzer, "Teaching Time: Schools, Schedules and the Ottoman Pursuit of Progress," *New Perspectives on Turkey* 43 (2010), pp. 5-32; Fortna, "Change," pp. 31-32; Yuval Ben-Bassat and Yossi Ben-Artzi, "The Collision of Empires as Seen from Istanbul: The Border of British-Controlled Egypt and Ottoman Palestine as Reflected in Ottoman Maps," *Journal of Historical Geography* 50 (2015), p. 34 74

Bazzaz, Angelov and Batsaki, "Introduction," pp. 14-16 75

וליצירת מידה של "אחדות טריטוריאלית ובהירות" כחלק מאג'נדה אימפריאלית פאן-עות'מאנית,⁷⁶ אלא גם להצגת חולשתן של יריבותיה. כך למשל פירוק מפה אירופית אחידה של איראן-פָּרְס למספר לוחות נועד לנטרל "על הנייר" את האיום התודעתי הנשקף מהיריב הפרסי.⁷⁷ יוצא אפוא שהמפות הפוליטיות שיקפו את האופן שבו האליטות העות'מאניות רצו לראות את מדינתן — מדינה אסלאמית מתקדמת ומאוחדת תחת משטר שכל אזרחיו כפופים לו.⁷⁸

באותה מידה זו המחשה לאופן שבו ידע אירופי נקלט, עבר התמרה והשתנה. מעברי הידע התאפשרו בזכות העלייה בהשפעה הזרה ובזכות רפורמות התנט'ימאית. יוצרי המפה האימפריאלית המאוחדת אימצו מהמפות הבריטיות של ארץ ישראל את מרכיב הדיוק המרחבי, תוך זניחת הרובד הטופונימי הנוצרי והחלפתו במונחים גאוגרפיים בלשון התורכית-עות'מאנית והערבית.⁷⁹ אימוץ המידע היה מושכל ומותאם לצרכים הפוליטיים והחברתיים ולתפיסת העולם שהאליטות העות'מאניות ביקשו להנחיל לתושבי האימפריה ולנתינים.

צרכים מנהליים

בתקופות שונות של קיומה הייתה האימפריה העות'מאנית מדינה בירוקרטית, היררכית וריכוזית. הסולטאן שעמד בראש המדינה הסתמך על מנגנון פקידותי צבאי ואזרחי ענף כדי ליישם את החלטותיו. נחלות האימפריה חולקו לפי מערכת מנהל היררכית, שהורכבה מיחידות ברמת הפרובינציה (ולאית), המחוז (סֶנְגְ'אק או לֵוָא), הנפה (קֵזָא) ואגד הכפרים (נֶאֱחֵיָה) — אשר ביטאו חלוקה מנהלתית לצרכים כספיים ודתיים), ומחוזות בכפופות ישירה לבירה האימפריאלית (מֶתְצַרְפֵּלֶק בתורכית-עות'מאנית ומֶתְצַרְפֵּיָה בערבית). החלוקות המנהלתיות היו הבסיס לניהולה התקין של האימפריה.⁸⁰ בשנים שבהן השתנו גבולות אדמיניסטרטיביים, נוספו מפות לשנתוני המחוזות (הסֶאֶלְנֶאֱמָה).⁸¹ ייצוגים סטטיסטיים וקרטוגרפיים של מרחב קבעו עובדות מנהליות, והשפעתן ניכרה בשטח ובחיי האנשים.⁸² אליבא דִּינְס הנסן (Hanssen), "הגבולות המחוזיים שנלקחו מייצוגים קרטוגרפיים השפיעו על המציאות שבשטח, משום שהם קבעו את זרימת ההכנסות, את הכשירות הניהולית ואת גביית המיסים... האמת של המפה גרמה לעיתים לתחושת בעתה בקרב האנשים שחיו בתוך החלוקות החדשות".⁸³

Fortna, "Change," pp. 24-26 76

Brentjes, "Mapmaking," p. 132 77

Fortna, "Remapping," pp. 50-51; Fortna, "Change," p. 25 78

השוו ל: 34 p. Ben-Bassat and Ben-Artzi, "Collision," 79

Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872-1908*, Boston 80

2011, pp. 75-79

גרוסמן, האוכלוסיה הערבית והמאחז היהודי, עמ' 219. 81

Hanssen, *Fin de Siècle*, p. 41 note 74 82

שם, עמ' 58. 83

המפות המנהלתיות שנוצרו בשלהי התקופה העות'מאנית משקפות את השינוי במעמדן של יחידות אדמיניסטרטיביות כגון פרובינציית סוריה⁸⁴ או מחוז ירושלים⁸⁵ בשלהי התקופה העות'מאנית. כזו היא מפה של הולאיתים שהוקמו בעקבות חוק הולאיתים משנת 1864. המפה מציגה את ולאית סוריה, המורכב מהסנג'אקים של חמאה, דמשק/שאם, ח'רן, כרכ, ואת המתצופיות של ירושלים וביירות. במפה זו המונח פלסטין מופיע כמרחב גאוגרפי ולא כשם של מחוז.⁸⁶ המפות מכילות רובדי ידע גאוגרפי החשובים לניהולה השוטף של הפרובינציה, כגון מערכת הדרכים והתשתיות, מקומות היישוב ועצמים טופוגרפיים בולטים. דוגמה למפות מסוג זה היא מפת הדרכים העיקריות בתחומי ולאית סוריה והמחוזות השכנים בהוצאת משרד הפנים העות'מאני ערב מלחמת העולם הראשונה. המפה כוללת סימונים לנהרות המרכזיים, לגבולות בין הסנג'אקים, למסילות ברזל, לדרכים ולערים, המסווגות לפי מעמדן האדמיניסטרטיבי כמרכזי ולאית, לוא, קזא וקרא (כפרים).⁸⁷

בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים השתכללו המפות האדמיניסטרטיביות, והן החלו לשקף את מורכבותן ההולכת וגוברת של דרישות המנהל המחוזי והמקומי לנתונים מדויקים יותר. מפות ששרדו מעידות כי הגופים המנהלתיים (ולא רק השליטים או פטרונים פרטיים) החלו להזמין מפות לשימושם. מפות אלו עדיין שורטטו ביד, אך הן כוללות נתונים מפורטים לפי מקרא שהותאם לדרישות הגוף היוזם. הדוגמה הראשונה הנדונה כאן היא מפה מנהלתית משנת 1897 שהוזמנה בידי המועצה המנהלתית (מג'לסי אדאריה) של ולאית ביירות. המפה משורטטת ביד ומראה את החלק הדרומי של הולאית. המפה כוללת מקרא שבו מסווגים יישובים לפי מעמדם האדמיניסטרטיבי, וכן מובאת בה טבלה של נקודות ציון למרכזי הנפות. עצמים גאוגרפיים כמו ימות, אגמים והרים מסומנים בצורה סכמטית. כן מופיעה במפה שושנת רוחות והצפון מסומן על ידי חץ מסוגנן.⁸⁸

הדוגמה השנייה היא מפת קזא פני צ'עב, היחידה האדמיניסטרטיבית הדרומית ביותר בולאית ביירות, שהוזמנה בידי המועצה המנהלתית של הקזא בשנת 1911.⁸⁹ הידע הקרטוגרפי שבמפה שאוב מגיליונות X ו-XI של מפת ה-SWP. עם זאת, היא כוללת מאפיינים קרטוגרפיים שלא היו במפת המקור ובמפות עות'מאניות אחרות עד אז: הצגת המחל'ל'ר (הרובעים) שמרכיבים את הכפרים, הגם שלא בצורה מדויקת לחלוטין (אם כי העיר שכם מיוצגת נכונה); סימון גאיות בין הרים כצמד קווים מקווקווים מקבילים; הבחנה בין ביצות ונחלים המסומנים בצבע כחול לבין דרכים המסומנות בצבע שחור (במפת ה-SWP ואדיות ודרכים מסומנים בצבע זהה). לעומת

84 מפה מס' 4. לדין במפה, ראו: Büssow, *Hamidian Palestine*, p. 44.

85 סנג'אק אל-קדס במפה מס' 4 בהשוואה למתצופית אל-קדס במפות מס' 11 ו-5. המפה האחרונה מאוחרת לשנת 1902, שכן באר שבע מופיעה כעיר מחוז.

86 מפה מס' 6.

87 מפה מס' 17.

88 מפה מס' 15; לדין בשושנת הרוחות כאלמנט במסורת הקרטוגרפית העות'מאנית ראו: הית'ם מחמד כמאל עבד אל-עלים שע'יב, "זהרת אל-בוצלה פי אל-ח'ראא'ט אל-עת'מאניה", מאת'מר "שמש אל-ח'צ'ארה אל-אסלאמיה תשרק מן אלי-משרק", קהיר 2011, עמ' 101.

89 מפה מס' 16.

זאת, ההצללות הטופוגרפיות שמופיעות במפת ה-SWP הושמטו, וכך אזורי ההר והמישור במפה של קזא בני צעב נראים אותו הדבר. במקרה של נאחית ג'בל בני צעב שמרכזה בכפר כור, מוסף הכיתוב הטופוגרפי "ג'בל" לציון של אזור הררי. כמו כן, המפה מציגה את הדרך לשכם, בירת הסנג'אק, זאת בשל חשיבותה ולמרות שמיקומה הגיאוגרפי אינו בתחומי השטח שהמפה הייתה אמורה לייצג במקור. המפה חתומה בחותמת המועצה המנהלתית של קזא בכני צעב וחלוקת המשנה לנאחיות מסומנות בהתאם להיררכיה הקיימת.

לדברי רות קרק, עוד לפני המאה התשע-עשרה "מנגנון המדינה הריכוזי והבירוקרטי" של האימפריה העות'מאנית השתמש בפרוצדורות מתוחכמות של ניהול רשויות לרישום נכסים ואדמות לצורכי מיסוי.⁹⁰ הִרְפֵּתֶרֶי חֵ'אֶקְאֶנִי, מרשם הנכסים האימפריאלי, התבסס על תיאור מילולי הנעדר מיפוי קרטוגרפי.⁹¹ מורכבות המרשם ורמת דיוקו התאימו לצורכי האימפריה ולטבעו של המשטר האגררי שהונהג בה.⁹² בעקבות חוק הקרקעות העות'מאני (1858) התעורר צורך במדידת קרקעות ורישומן במשרדי הטאבו (טאפו) כתנאי הכרחי לגביית המיסים בצורה אפקטיבית ולתכנון שיפורים ופיתוח (מטרות שיש לראות בהן צרכים אזרחיים).⁹³ במסגרת זו מופו מאות אלפי דונמים השייכים לאדמות הריבון (צִ'פֵּתֶלֶךְ וּגִ'פֵּלֶתִיק בערבית).⁹⁴ כך למשל נערך מיפוי מקיף של אדמות הסולטן בסביבתה עם הקמת העיירה ביסאן כמרכז אדמיניסטרטיבי לעמק בית שאן.⁹⁵ חרף זאת, מיפוי קדסטרי, המלווה בתיחום קרטוגרפי שיטתי של הארץ, החל רק בממשל ה"תורכים הצעירים" (1908-1918).⁹⁶ בתקופה הנידונה בוצע מיפוי לצרכים מנהליים, בהתאם לדרישות פרקטיות ועל בסיס מקומי. יצוין כי התפתחויות דומות בצרכים של המנהל התרחשו באירופה שלוש מאות שנים לפני כן, ואף הן באו לידי ביטוי בשינויים אלה במאפייני יצירת המפות וצריכתן.⁹⁷

Ruth Kark, "Mamlūk and Ottoman Cadestral Surveys and the Early Mapping of Landed Properties in Palestine," *Agricultural History* 71/1 (1997), p. 49

Livieratos et al., "Karten," p. 4

שם, עמ' 48.

Ruth Kark and Haim Gerber, "Land Registry Maps in Palestine during the Ottoman Period," *The Cartographic Journal: The World of Mapping*, 21/1 (1984), pp. 30-32; Tamari, "Shifting Conceptions," pp. 16-26

Ruth Kark, "The Lands of the Sultan: Newly Discovered Ottoman Cadastral Maps in Palestine," in George Tolia and Dimitris Loupis (eds.), *Mediterranean Cartographies*, Athens 2004, pp. 197-222;

Roy Fischel and Ruth Kark, "Sultan Abdülhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy," *New Perspectives on Turkey* 39 (2008), pp. 129-159

קרק פרסמה 32 מפות מסדרה זו. בחינה של המפות השמורות בארכיון הציוני המרכזי מעלה כי מפות אלה הן העתקה מאוחרת וחלקית שנעשתה על ידי פקידי פיק"א ב-1913 למטרותיהם בשפה הצרפתית. אין מדובר בעותק נאמן למקור. אין ההעתקה כוללת את הכיתוב בתורכית-עות'מאנית או כל מידע רשמי אחר על נסיבות ייצור המפה. בהתאם לכך, אי-אפשר לראות במפות ערות ישירה לטיבו של המקור העות'מאני, ולכן לא ארון בהן פה. ראו אצ"מ, מפות J15M\623, 642, 647, 672 ועוד.

Gavish, *Survey*, pp. 10-11

David Buisseret, (ed.), *Monarchs, Ministers and Maps: The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago and London 1992, pp. 1-4

צרכים אזרחיים-הנדסיים

במרוצת המאה התשע-עשרה גברה הדרישה למיפוי לטובת צרכים אזרחיים-הנדסיים, נוסף על הרצון לפתח תשתיות תקשורת ומסחר ולניסיון לחזק את השליטה האימפריאלית כדי להתמודד עם אתגרים פנימיים וחיזוניים. במסגרת זו נבנו ביוזמה אימפריאלית רשתות טלגרף ומאוחר יותר מערכת רכבות נרחבת. רשת הטלגרף העות'מאנית הייתה השביעית בגודלה בעולם⁹⁸ והיא אפשרה לנתינים קשר בלתי-אמצעי עם רשויות השלטון באיסטנבול.⁹⁹ בארץ הוקמה רשת טלגרף כבר באמצע שנות השישים של המאה התשע-עשרה, ובשנת 1892 הושק קו הרכבת יפו-ירושלים. מאוחר יותר חוברו הערים המרכזיות לרכבת החג'אזית, שנבנתה בשנים 1900-1908 והנגישה את המחוזות הערביים באימפריה למרכז האימפריאלי.¹⁰⁰ מרבית המיפוי לצורכי הנדסה אזרחית (כגון פיתוח, תכנון ובנייה, חלוקת אדמות וניקוז ביצות) בוצע בידי מהנדסים, ארכיטקטים ומודדים יוצאי אירופה שהכשרתם הייתה מעשית ונעדרה סטנדרט אחיד.¹⁰¹ לפי החוק, יוזמי פרויקט פיתוח היו אחראים על מיפוי התשתית גם בקנה מידה ממלכתי.¹⁰² בשלבים מאוחרים יותר התקבעו אמות מידה, ובהן הסתמכות על מדידות מדויקות, ציון גבהים, קנה מידה (מְקֵיאס) ומקרא (אַשֶׁארַת).

מגמות אלו מומחשות במפה בקנה-מידה 1:100,000 שהופקה לצורך תכנון "רכבת העמק", השלוחה הארץ-ישראלית של הרכבת החג'אזית, בראשית המאה העשרים.¹⁰³ מפה נוספת שבה ניכרת השפעת המפגש בין צורכי הנדסה אזרחית עות'מאניים לפעילות קרטוגרפית אירופית היא המפה של מרחבי ולאת סוריה וולאת בירות, ששימשה לצורכי תכנון מערכת דרכים מקומית.¹⁰⁴ המפה כתובה בצרפתית ובתורכית ומתעלמת מהמרכיב הערבי המקומי של גוף הידע. המפה הצרפתית הועתקה בשלמותה והוספו לה בהדפס-על תרגומים לשמות המקומות בתורכית, בפונט גדול וכולט יותר מהכיתוב המקורי בצרפתית. רובד הדפס-העל מבאר את הכתוב בצרפתית ומכשיר את המפה הזרה לשימוש מקומי. הבחירה בהעתקה מדויקת מוסכרת בצרכים הנדסיים כגון תכנון רכבת ונתיבי תחבורה. המפה הצרפתית "המתוקנת" יכלה לשמש חוגים הנדסיים עות'מאניים לייעול המנהל, המסחר ולהקמת תשתיות, והפכה — מעצם השימוש בה — לעות'מאנית.

98 Yakup Bektas, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880," *Technology and Culture* 41/4 (2000), pp. 669-696

99 בין השאר באמצעות מספר גדל של קבילות שהוגשו ל"שער העליון" באמצעות הטלגרף. ראו: Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, New York 2013, pp. 45-61

100 ראו לדוגמה בעבודתו של ג'ימס ניקולסון: James Nicholson, *The Hejaz Railway*, London 2005, pp. 18-49

101 המפות שהוכשרו לצרכים אזרחיים בידי השלטונות העות'מאניים דמו למפות ששימשו לצרכים פנימיים במושבות היהודיות, זאת משום שחלקן שורטטו בידי אותם מהנדסים ממש. ראו למשל מפה לניקוז חלקת אדמה ליד הירקון: מפה מס' 24.

102 Gavish, *Survey*, p. 12; Gideon Biger, "Ottoman Town Planning in Late 19th and Early 20th Century Palestine," in Recep Efe, Ibrahim Atalay and Isa Cürebal (eds.), *Proceedings of the Third International Geography Symposium*, Turkey 2013, pp. 23-32

103 מפות מס' 7 ו-8.

104 מפה מס' 9; על פעילות המיפוי הצרפתית במרחב, ראו: Gavish, "French Cartography," pp. 24-29.

הצרכים האזרחיים וההנדסיים במישור המקומי מומחשים בשתי סדרות של מפות קדסטריות השמורות בארכיון הציוני בירושלים. הסדרה הראשונה כוללת שבע מפות של כפרי האחוזה ג'נג'ר, סימוניה ומעלול באזור נצרת-עמק יזרעאל, אשר היו שייכות במאה התשע-עשרה לבני משפחת סרסק מבירות.¹⁰⁵ המפות שורטטו בידי בכר צדקי, מהנדס העבודות הציבוריות של ולאית בירות.¹⁰⁶ הן כוללות מקרא בצרפתית ובתורכית-עות'מאנית, ובו סימונים של קווי מתאר טופוגרפיים, חורשות, אתרי עתיקות, כפרים, שטחים מעובדים ודרכים, לצד תיאור מילולי של גודל השטח ושיוכו האדמיניסטרטיבי. בכל אחד מהעותקים מובא הסבר מפורט על ההנחיה המנהלתית שהובילה ליצירת המפות כאסמכתה לבעלותו של נגיב ב' סרסק, בהתבסס על ממצאי ועדה לקביעת גבולות שהוקמה למטרה זו. ההסבר רחב היריעה מלמדנו על החשיבות שייחסו פקידים עות'מאנים לתיקוף המפות לצרכים רשמיים, ולמתן גושפנקא לכך שהן הוכנו בהתאם לתכתיבים מנהליים וקרטוגרפיים. המפות נועדו לשמש כתעודה רשמית לענייני שומה, הוכחת בעלות, פיתוח חקלאי והקמת תשתיות (תפקיד שמילאו גם בתקופת המנדט).¹⁰⁷ תופעה זו של הכשרת תוכניות מתאר בידי המועצות המנהליות של טבריה, עג'לון, ג'נין ושכם, תוארה על ידי קרק בהתייחס למפות קדסטר של אדמות הריבון בעמק בית שאן וסביבותיו.¹⁰⁸

המפות המתוארות לעיל לא נועדו להחליף תיעוד כתוב, אלא לשמש לצידו. על כן הן תוצר בירוקרטי לא פחות מאשר תוצר קרטוגרפי. הגרסאות השונות שהשתמרו מכל מפה מעידות כי המפות הוכנו על פי רוב בשני עותקים: עותק להגשה ועותק לשימוש הבעלים. העותק להגשה נשא את שלט האצולה (coat of arms) של האימפריה העות'מאנית, הכיתוב בתורכית-עות'מאנית שבו הובלט ופרטי המתאר קושטו כבולטות מרובה.¹⁰⁹ העותק שנועד לשימוש הבעלים ניחן בהעדפת פשטות השימוש על חשבון עיצוב וקישוט: קווי המתאר והפרטים היו ברורים יותר והכתב הלוועזי קריא יותר.¹¹⁰

הסדרה השנייה כוללת שלוש מפות צבעוניות בערבית של נחלות המצויות דרומית לבנימינה. המפות שורטטו בידי המודדים היהודים יוסף טרידל ואפרים קראוזה מחיפה כעדות לבעלות הברון אדמונד גיימס דה רוטשילד על האדמות. במפה הראשונה - של אדמות כריכה ואם אל-עלק (רמת הנדיב) - מסומנים גבולות שטח בירוק, מבנים בשחור, דרכים באדום, נחלים בכחול וחלקות אדמה בחום.¹¹¹ שתי המפות האחרות כוללות תיאור של אדמות אם אל-ב'רג' (בנימינה) ומסומנים בהן חלקות אדמה בחום, אזורים מעובדים בירוק, נחלים בכחול, ביצות באיורים של צמחי ביצה, מבנים בכתום, דרכים בשחור וגבולות בחום. בשתיהן משולב תיאור מילולי בערבית של גבולות

105 מפה מס' 21.

106 מפה מס' 23.

Kark, "Consequences," pp. 12-13 107

Kark, "Lands of the Sultan," pp. 206-208 108

109 מפה מס' 18.

110 מפה מס' 19.

111 מפה מס' 27.

הקרקע כפי שהן מתוארות בטאבו (שנוהל בשפה התורכית-העות'מאנית). המפות משקפות את אופן ניכוסו והכשרתו של ידע קרטוגרפי חיצוני על ידי תיקופו לשימוש רשמי באמצעות כיתוב מנהלי, חותמות בתורכית-עות'מאנית של פקידים עות'מאנים ותשלום מס בולים (רסום-י מקטועה). כל אלה משקפים את מידת השליטה של המדינה העות'מאנית ואת יכולתה לקבוע ולאכוף נורמות אדמיניסטרטיביות והנדסיות.¹¹² הצרכים ההנדסיים לא היו מוגבלים למרחב הכפרי. כפי שהדגים הנסן, בערים הגדולות כגון ביירות וח'יפה נדרשו המבקשים רישיון לבנייה להפקיד תוכניות מתאר מפורטות.¹¹³ דוגמה אחרת נוגעת לתוכנית מתאר של העיירה באר שבע (ב'ר'י ס'בע), שהוקמה ב-1900 כמרכז אדמיניסטרטיבי בספר הנגב; הייתה זו תוכנית של עיר אשר הקמתה נועדה לשרת גם צרכים צבאיים.¹¹⁴ בזמן מלחמת העולם הראשונה שמרו חלק מהמפות לצרכים אזרחיים-הנדסיים על מאפייניהן המסורתיים. מפה אחת מסוג זה היא מפה של תחנות טיהור והסגר רפואי המסומלות בסהר. המפה משקפת את המוסכמות של הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת: היא משורטטת ביד ומסומנים בה עצמים גאוגרפיים כמו נהרות וחופים, מרכזי אוכלוסין, דרכים ומסילות הברזל שבין ביירות לדמשק (דמשק הייתה הברירה האדמיניסטרטיבית לחזית ארץ ישראל כולה).¹¹⁵

צרכים צבאיים

ככל אימפריה, גם האימפריה העות'מאנית נזקקה לידע גאוגרפי לצורך תכנון של מערכות צבאיות שנועדו להרחבתה ולהתגוננותה מפני איומים צבאיים.¹¹⁶ הנוהג לשאול ידע קרטוגרפי ממפות אירופיות עדכניות לצורכי מיפוי צבאי רווח באימפריה העות'מאנית כבר במאה החמש-עשרה.¹¹⁷ במאות הראשונות לקיום האימפריה נגעו הדרישות הצבאיות בעיקר למידע שנועד לתכנון של מערכות צבאיות התקפיות, ואילו בשנותיה המאוחרות הקרטוגרפים נדרשו לספק מידע הולם בעיקר לצורכי מגננה.¹¹⁸ באופן דומה, צרכים צבאיים היו בין המניעים העיקריים שהובילו ליצירת המפות של הלבנט בידי גורמים אירופאים. המעצמות האירופיות רצו להכיר את זירות הלחימה האפשריות עם האימפריה העות'מאנית עצמה ועם מעצמות אירופיות אחרות בתחומיהן. לשם כך הן מיפו את תשתיות האימפריה, את המשאבים הזמינים

112 מפות מס' 25 ו-26; Kark, "Lands";

113 Hanssen, *Fin de Siècle*, pp. 216, 257; Hatice Ayataç, "The International Diffusion of Planning Ideas: The Case of Istanbul, Turkey," *Journal of Planning History* 6/2 (2007), pp. 114-137

114 מפה מס' 41.

115 מפה מס' 13.

116 Anastasopoulos, "Imperial Geography," pp. 111-116

117 Livieratos, "Panorama," p. 8; Anastasopoulos, "Imperial Geography," p. 118; Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 136

118 Anastasopoulos, "Imperial Geography," pp. 113-114

בה ואת התנאים הטופוגרפיים השוררים בה. משום כך, לאחר תרגומן התאימו המפות המערביות לשימוש הצבא העות'מאני.¹¹⁹

פערי הידע שמהם סבלו קברניטי האימפריה העות'מאנית ביחס למרחב הספר שבין האימפריה עצמה למחוז העות'מאני של מצרים (תחת שליטה בריטית), נחשפו במלוא עוזם במגעים לקביעת הגבול העות'מאני-מצרי ב-1906.¹²⁰ בשנת 1909 הטילו ה"תורכים הצעירים" על מחלקת המיפוי הצבאי במטה הכללי של הצבא העות'מאני למפות את כל שטח האימפריה. המלאכה התמקדה בתחילתה באזורי הליבה – המחוזות האירופיים, אנטוליה, הקווקז, החג'אז, סוריה וארץ ישראל.¹²¹ המיפוי העות'מאני החדש הדגיש ידע רלוונטי לשימוש צבאי – כזה המאפשר ניתוח שטח טופוגרפי מדויק, הכולל דרכי פלישה ונקודות שליטה אפשריות. בכלל זה נערך מיפוי של קבוצות אוכלוסייה שנתפסו כבעייתיות לשלטון מבחינה פוליטית.¹²² תוצר המיפוי ניכר במפה שנלוותה למדריך הצבאי של אזור ארץ ישראל (פלסטין רסאלה-סי) שפורסם ב-1915.¹²³

המבחן הגדול ביותר לקרטוגרפיה הצבאית העות'מאנית הגיע ב"מלחמה הגדולה", עם פלישת בעלות הברית לתחומי האימפריה ב-1915. קרטוגרפים עות'מאנים בשירות הצבא נדרשו לייצר מפות מדויקות ומפורטות של אזורים נרחבים שהפכו מעורף לחזית. קרטוגרפים עות'מאנים וגרמנים – ובראש ובראשונה מחלקת המיפוי העשירים ושבעה בכוח המשלוח הגרמני – נדרשו לייצר ידע חדש, שבמסגרתו הובן מחדש המרחב העות'מאני, כולל חלוקתו האדמיניסטרטיבית כמרחב לחימה שבו ביצורים, בסיסים צבאיים, נקודות שליטה וצירי מעבר. גם הקרטוגרפים הבריטים היו פתוחים ליוזמות קרטוגרפיות חדשות הנגזרות מצורכי המלחמה.¹²⁴ לצד הכנת מפות מדויקות, נדרשו יוצרי המפות לספק שמות של מקומות רבים, כדי לאפשר התייחסות מדויקת ומיידית לעצמים במרחב ברמת פירוט שלא נודעה בעבר. המפות הקיפו את השטחים שנותרו בידי האימפריה וגם את האזורים שנפלו לידי האויב. למרות העובדה שהמפות העות'מאניות-גרמניות והבריטיות אחזו במידה רבה באותו ידע קרטוגרפי קודם ועדכני, יש הבדלים משמעותיים במתכונתן, שכן זו נגזרה מהצרכים השונים שהמפות נועדו למלא. בשלבים המאוחרים של הלחימה, בשל הצורך לעצור את ההתקדמות הבריטית, הובלטו במפות העות'מאניות מפקדות, חפירות וביצורים החיוניים לתיאום מאמצי הבלימה בשטח העות'מאני. מפות אלה היו אפוא לצורכי

Jones, "British Military Surveys," pp. 29-41; Zachary J. Foster, "Ottoman and Arab Maps of Palestine, 119 1880s-1910s," *The Afternoon Map* (Blog), July 30, 2013; Gavish, *Survey*, p. 11; Greenhalgh, "French Military Reconnaissance," p. 365

120 מפה מס' 10 (מפה זו ידועה במחקר גם כ"מפת רֶשְׁדִי"); Ben-Bassat and Ben-Artzi, "Collision," pp. 29-34; Gavish, *Survey*, p. 11; Tamari, "Shifting Conceptions," pt. 1, pp. 28-32

Foster, "Ottoman and Arab Maps" 122

123 Tamari, "Shifting Conceptions," pt. 1, pp. 34-37

124 שם, עמ' 13.

מגננה במהותן.¹²⁵ לעומתן, המפות הבריטיות נועדו לשמש לצרכים התקפיים – לפריצת הקווים העות'מאניים ולכיבושם. בהתאם לכך, המפות הבריטיות כללו מספרי דיווח מוסכמים ורשת קואורדינטות מפורטת להכוונת הארטילריה לשם הרעשת יעדים בעורף העות'מאני. כמו כן הן כללו מיפוי טקטי של ביצורי החזית לזיהוי נקודות חולשה אפשריות בהם.¹²⁶

תוצרי הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת

בחלק זה של המאמר אדון במאפייני המפות העות'מאניות המאוחרות של ארץ ישראל כתוצר. חרף ההבדלים הקיימים בין מפה אחת לאחרת בשל אילוצים טכניים כגון קנה מידה, נושאים ורוחב יריעה, אפשר לזהות במפות אלה מגמות כלליות שמאפיינות את הטמעת הידע החיצוני במסגרת גופי הידע הגאוגרפי העות'מאניים. בהשראת עבודתו של עבד אל-חמיד צברה (Sabra), אבקש להראות כי לכל הפחות במקרה דנן, התוצר הקרטוגרפי ייצג גוף ידע חדש במתכונתו – שעטנו השונה ממקורות הידע הקרטוגרפי שקדמו לו ושמהם הוא אומץ.¹²⁷

מאפיינים כלליים

המפות שנבדקו (ובייחוד המוקדמות מביניהן) נעדרות על פי רוב מקרא וסימנים מוסכמים, השפות אינן אחידות וכך גם איות השמות. כל מפה עוצבה בהתאם לצרכים שהנחו את הפקתה: תעמולה, תכנון תשתיות, ביטחון ומנהל. במפות משתקף מטענה של מורשת קרטוגרפית עות'מאנית מגוונת, אשר הפיקה את המיטב מהמצוי במסורות הקרטוגרפיות האסלאמיות, היס-תיכוניות הימיות והאירופיות, על פי הנחון לה.¹²⁸ במרבית המפות ניכרת היררכיה בין שכבות ידע. מרכיבים אסלאמיים ותורכיים וכן מרכיבים פרקטיים-חיוניים כגון תווי נוף ומקומות יישוב מודגשים, ואילו פריטי ידע זרים לתרבות האימפריאלית המופיעים במפות המקור, למשל מרכיבים בעלי צביון נוצרי-מקראי, מודרים מן המפות. הדגש הרב הניתן במפות לדרכים ולתשתיות אימפריאליות מלמדנו על החשיבות הרבה שיוחסה לפיתוח מסחר ודרכים למשילות באימפריה העות'מאנית בתקופה זו. התכסית מוצגת באופן סכמטי, תוך רידוד המידע הטופוגרפי המובא למינימום הנדרש לצרכים הפרקטיים שבגינם המפות שורטטו.¹²⁹

125 מפות מס' 32 ו-40; ראו: רועי מרום, "מלחמת העולם הראשונה בשרון – זיכרונות ומורשת", בתוך ערן תירוש (עורך), השרון ופתיחת מערכת מגידו במלחמת העולם הראשונה, ירושלים 2015, לוח ב'. סדרת מפות זו אינה נידונה בעבודות שסקרתי.

126 השוו בין מפה מס' 33 ומפה מס' 37 למפות מס' 30 ו-31; Gavish, *Survey*, pp. 13-16; ציטוט בעמ' 13 שם. 127 Abdelhamid I. Sabra, "The Appropriation and Subsequent Naturalization of Greek Science in Medieval Islam," *History of Science* 25 (1987), pp. 223-243

Shefer-Mossensohn, *Science*, pp. 103-105 128

129 השוו ל-105; Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 105; ראו למשל מפה מס' 15.

במישור הלשוני בולטת התופעה של עירוב שפות, תוצאה של שימוש בכתיב, במונחים ובצורת שמות מקומות השאולים משפות שונות. מונחים בשפות אירופיות זרות תורגמו ישירות לתורכית-עות'מאנית. עם זאת, בחלק מהמפות שמות המקומות האירופיים כתובים בצרפתית או באנגלית לצד השמות בתורכית.¹³⁰ הנכונות להשתמש בשפות לועזיות במפות עות'מאניות מעידה על החשיבות שלה זכו שפות אלה בתחומי המדע והמנהל בעקבות רפורמות התנטימאט, על ההסתייעות העות'מאנית בידע של מומחים זרים (שחלקם השתתפו בהכנת המפות) ועל השימוש באירופה כמקור לידע טכני ומדעי לטובת האימפריה ולחיזוקה.¹³¹ ואולם, כפי שהמפות ממחישות, ידע זה אומץ, הותאם והוטמע בגוף הידע הגאוגרפי העות'מאני בהתאם לצרכים הקונקרטיים שבגינם הוא נצרך.

בחלק מהמפות אפשר להבחין בהיררכיה בין השפות: מונחים וכתיב אירופיים מופיעים בכתיב דהוי ובולט פחות מהכתיב הערבי-תורכי. שמות ערביים משמשים לציון מקומות בעלי חשיבות מקומית ואזורית; שמות תורכיים-עות'מאניים מציינים את הגופים הגאוגרפיים החשובים (ימות ונהרות: הים התיכון, הכנרת וים המלח), ערים מרכזיות וחלוקות אדמיניסטרטיביות. אפשר כי בחירה זו מבטאת תפקידים שונים שמילאו השפות בהוויית העולם העות'מאנית: ערבית כשפה אזורית-מקומית, תורכית-עות'מאנית כשפת המנהל האימפריאלית והמחוזית ושפות אירופיות כשפות עזר להנחלת ידע טכני-מדעי.

צורות כתיב תורכיות-עות'מאניות וערביות משמשות בערבוביה, ובמקרים רבים אי-אפשר להבדיל ביניהן.¹³² כידוע, תורכית-עות'מאנית וערבית נכתבות שתיהן במערכות כתב הנגזרות מהאלפבית הערבי, ובמקרים רבים האיות זהה. אחד המאפיינים להבחנה בין שמות בשפות השונות הוא צורות היידוע והסמיכות בהתאם לתחביר הנהוג בכל שפה או השימוש במונחים נבדלים (בחירת טבריה, מול טבריה גולו). ברוב המקרים אי-אפשר לדעת בוודאות כיצד המשתמשים במפות הגו את השמות בפועל. הערבוב בין שמות גאוגרפיים משפות שונות מלמד שההבחנה ביניהן לא נתפסה כהכרחית ליוצרי המפות.

במרוצת המאה התשע-עשרה שולבו ידע קרטוגרפי חדש ודרכים עדכניות להכנת מפות בפרקטיקות הטכניות והסגנוניות של הקרטוגרפיה העות'מאנית המסורתית, אך אלו החליפו את השיטות הישנות רק כאשר הייתה בכך תועלת לאימפריה. בתקופה זו מפות רבות עדיין אוירו ביד חופשית. הכתיבה בכתב יד רהוט הייתה ונותרה מלאכה ואומנות שזכתה להערכה גבוהה באימפריה. גם בעידן שבו היה אפשר לזהות נטייה לסטנדרטיזציה ופישוט, הובלט מבע זה של התרבות העות'מאנית.¹³³ דוגמאות אלה ממחישות כי העדפת איור בכתב יד והימנעות מדפוס לא מנעה צמיחתה של

130 מפה מס' 9.

Liviertos, "Panorama," p. 8; Slukan- Altić, "German Contribution" 131

132 ראו מפות מס' 7 ו-8.

Brentjes, "Mapmaking," pp. 125-140 133

קרטוגרפיה "מדעית", "מודרנית" ו"מדויקת" באופן מוחלט, כפי שהיה מקובל להניח בעבר.

מרחבים תפיסתיים משתנים — Palestine, פלסטאן, פלסטין

התמורות בגופי הידע באות לידי ביטוי במפות בהתפתחות המונח פלסטין כעצם גאוגרפי ומנהלתי בקרטוגרפיה העות'מאנית. במפות משתקף היטב תהליך יצירתו של ידע חדש, שהושפע מצורכי השעה ושילב השפעות ממקורות קרטוגרפיים וגאוגרפיים קיימים לכדי תוצר חדש. תהליך זה נחשף גם במקורות ראשוניים כתובים, ומעיד על הקשר ההדוק שבין טקסט כתוב לתיאור ויזואלי במסורת הקרטוגרפית העות'מאנית.¹³⁴ בשנים האחרונות גברה ההתעניינות במפות עות'מאניות מאוחרות של ארץ ישראל. ההיסטוריון התרבותי זכרי פוסטר (Foster) ניסה להסביר כיצד עות'מאנים דמיינו את פלסטין בהשפעות מערביות, כלשונו.¹³⁵ היסטוריונים תרבותיים ממוצא פלסטיני, כגון סלים תמרי (Tamari), בחנו את תפיסת פלסטין כישות מנהלתית וגאוגרפית בידי העות'מאנים, כאבן יסוד לסכסוך הישראלי-פלסטיני.¹³⁶ אחרים, כמו הגאוגרף הישראלי דב גביש, בחנו את מסורת המיפוי הקדסטרי העות'מאני בהשפעה מערבית כמבוא לעיסוק במיפוי של פלשתינה-א"י בתקופת המנדט הבריטי.¹³⁷ עם זאת, החוקרים לא הקדישו מקום לניסיון לזהות את הצרכים שהובילו ליצירת המפות במתכונת שבה שורטטו ואת ההטיות העות'מאניות הגלומות בהן.

המפות העות'מאניות המעטות שמזכירות את "ארץ" [קרי: ארץ — ר. מ.] פלסטין עד למאה השמונה-עשרה התייחסו אליה כמקבילה למחוזות ירושלים ועזה בהתאם לחלוקה האסלאמית הקדומה (ג'נד פלסטין). לפי סלים תמרי, "מרבית המפות הרשמיות... השתמשו במונח 'פלסטין' כציון לאזור אמורפי בתוך המתצרפלק של ירושלים", הגובל בצפון בולאית ביירות, במזרח בולאית סוריה ובדרום בסיני.¹³⁸ פלסטין כמרחב תפיסתי המזוהה עם גבולותיה המודרניים של הארץ לא הייתה בנמצא,¹³⁹ כשם שלא היו בנמצא מפות מפורטות של אזור הספר הדרומי של הארץ. בפועל, בעקבות העתקת מפות אירופיות של המרחב, המונח הגאוגרפי המערבי Palestine עבר התמרה לשונית הדרגתית לז'רגון אסלאמי-תורכי-עות'מאני. בתהליך זה נוצר ערבוב משמעות בין המונח המערבי בהקשרו המרחבי המקראי לבין מרכיבים דומים השאובים מהרפרטואר התרבותי האסלאמי (בדומה לשימוש המקביל במונח

Shefer-Mossensohn, *Science*, pp. 103-105; Brummett, *Mapping*, p. 40 134

135 ראו: Foster, "Ottoman and Arab Maps"; מפה מס' 6, מפה מס' 2.

Tamari, "Shifting Conceptions," pp. 28-38; Salim Tamari, "Shifting Ottoman Conceptions of Palestine: Part 2: Ethnography and Cartography," *Jerusalem Quarterly* 47/1 (2011), pp. 6-16

Gavish, *Survey*, pp. 1-20 137

Tamari, "Shifting Conceptions," pt. 2, p. 6; Büssov, *Hamidian Palestine*, p. 44 138

139 "מרחב תפיסתי" הוא מושג בסמיוטיקה שנטבע בידי הפסיכולוג הקוגניטיבי השוודי פיטר גרדנפורס שהגדירו כתפיסה קוגניטיבית אנושית של סידורים מרחביים וזיקות גיאומטריות בין מסמנים ומסומנים (מושגים, חפצים, תכונות, מקומות ומאפיינים שונים). מרחב תפיסתי הוא תוצר אנושי הנגזר מתרבותם של יוצריו: Peter B. Gärdenfors, *The Geometry of Meaning: Semantics Based on Conceptual Spaces*, Cambridge, Mass. 2014,

Hanssen, *Fin de Siècle*, 2005, p. ii וגם p. 2

פלסטין שמצוי בהתכתבות הדיפלומטית הבריטית עם השלטונות העות'מאניים באותה התקופה). פֶּלֶסְטֵאן (עם סיומת פרסית שמשמעה ארץ) זוהתה עם (ג'נד) פלסטין האסלאמי הקדום.¹⁴⁰ השם פלסטין קיבל משמעות חדשה של ארץ הקודש המקודשת בידי הנוצרים והיהודים,¹⁴¹ תוך שימור הקשריו בספרות השבח המוסלמית. המונח ששימש לעיתים נדירות בגוף הידע העות'מאני לציון החלק הדרומי של הארץ, שימש עתה לציון כל המרחב ההיסטורי של ארץ ישראל/פלסטין.¹⁴²

מזכר שחשף יוהאן בוסו (Büssow) מאפשר להתחקות אחר דרך נוספת שבה נוצר המרחב התפיסתי החדש, וכן להבין את התהוותו של מרחב זה במסגרת השיקולים שהנחו את מזמיני המפות העות'מאנים. בעקבות הכיבוש הבריטי של המחוז העות'מאני של מצרים בשנת 1882, דנה פמלייתו של עבד אל-חמיד השני בשנת 1884 באפשרות לאחד את מחוזות ירושלים, שכם ועכו. איחוד המחוזות, כך קיוו יועציו של הסולטאן, יגביר את סמכות המדינה באזורי הספר הדרומי וייתן מענה לאיום הנשקף לביטחונם של המחוזות מצד הבריטים. ביוזעם שאין ברשותם מפות מדויקות של האזור, פנו חוגי השלטון העות'מאניים למפות שהוכנו בידי הבריטים.¹⁴³ בהתכתבות הרשמית בין הקונסוליה הבריטית בירושלים והשלטונות העות'מאניים כינו הבריטים את מתצרפית אל-קדס בשם פלסטין (בערבית ובתורכית-עות'מאנית: פלסטין, ובצרפתית ובאנגלית: Palestine),¹⁴⁴ ולפיכך המליצו מחברי המזכר שחשף בוסו לא לקרוא לישות החדשה בשם זה פן "תתעורר סקרנותם" של הבריטים.¹⁴⁵ בפועל המלצות המזכר לא התקבלו, והגם שאיחוד המחוזות לא יצא לפועל, השם פלסטין החל להופיע בעקביות במפות בתחומי מתצרפית אל-קדס.¹⁴⁶

תימוכין לשחזור תהליך המסירה של הידע הקרטוגרפי בנושא פלסטין ממפות בריטיות למפות עות'מאניות נמצא בעד-נוסח¹⁴⁷ מתוך המפה האימפריאלית (מפה 3). שם העיר העתיקה אפולוניה (אַרְסוּף; אַרְסוּף) מופיע כ"ערצוף". בהשראת סוניה ברנטייס (Brentjes), אפשר להבין את השינוי שחל באיות בעזרת התחקות אחר אופן העתקת השם ממפות לועזיות של המרחב.¹⁴⁸ בתעתיק הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל לא סומנה הבחנה בין צדי לסמך, שכן בשפות אלה (כמו בתורכית) אין הבדל בהגיית האותיות,¹⁴⁹ ועל כן השם הועתק במפת ה-SWP כ-Arsûf.¹⁵⁰ כשיוצר המפה העות'מאני העתיק את השם, הוא תרגם אותו מחדש לכתיב ערבי-תורכי כ"ערצוף"

140 בצורה פלסטאן במפה מס' 1, במקור מ"אטלס-ג'דיר"; בצורה פלסטין מפה מס' 2 ובצורה פלסטין "קדס שריף" מתצרפלעי" במפה מס' 11.

Arad, *Map as Icon*, pp. 224-228 141

142 ראו לדוגמה את מפה מס' 2.

Büssow, *Hamidian Palestine*, pp. 53-55 143

144 ראו לדוגמה ספר העתיקי התכתובת השמור בארכיון המדינה פ-22 / 793.

Büssow, *Hamidian Palestine*, p. 54 145

146 שם, עמ' 57-58.

147 עד נוסח הוא עותק מאוחר של מסמך, שיש בו עדות או ראייה לנוסח המקורי שלו.

148 Brentjes, "Mapmaking," pp. 128-135; השוו ל-"German Contribution", Slukan-Altić.

Palmer, *Name Lists*, p. v 149

150 שם, עמ' 173.

(عروف). הדבר מלמד שיוצר המפה לא הכיר את הכתיב הערבי של שם המקום.¹⁵¹ לפי האגן גוטפריד (Gottfried), העוסק בתרגומים בין תורכית-עות'מאנית ופרסית במאות החמש-עשרה עד השבע-עשרה, "טבעה הרב-לשוני של התרבות העות'מאנית ושילובה בתרבות המוסלמית האוניברסלית חסכה למתרגמים פעולות רבות של החלפת-קידודים, ושחררה אותם מהחובה להעביר אלמנטים תלויי תרבות".¹⁵² עם זאת, מקרה זה ממחיש כי תרגום הוא פעולה של ייצור תוכן תרבותי חדש, וכי המשמעות הניתנת לאחר תרגום עשויה להיות שונה לחלוטין מהמשמעות המקורית של המסמנים והמסומנים.¹⁵³ בה בעת, התעתיק הלקוי משקף חוסר הבנה של הפונמות (ההגאים) המקודדות בתעתיק המזרחני באנגלית, העשוי לנבוע מכך ששליטה בסכמות תעתיק זרות לא הייתה חלק מסל המיומנויות שנדרשו מפקיד עות'מאני, ובמילים אחרות לא היו חלק ממכלול ה"אורינטליזם", אליבא דשפר-מוסנזון, הנחוצה לקריאה נכונה של מפה אירופית במקורה.¹⁵⁴

נראה אם כן כי בתהליך מעבר הידע והטמעתו גם המרחב התפיסתי עובר שינוי – המונח Palestine זוהה עם גוף הידע האסלאמי של "פֶּצְאָא'ל בֵּית אל־מֶקְדָּס" (שבחי ירושלים) בתיחום הגאוגרפי המקראי.¹⁵⁵ הידע הגאוגרפי החדש הוכפף לצרכים ההסברתיים של המדינה העות'מאנית: פלסטין הוצגה כמחוז אסלאמי מקודש, חלק אינטגרלי מהח'ליפות העות'מאנית שאת אחדותה ביקשה האליטה לשמר. כפי שהראו תמרי, פוסטר ואחרים, להחלטה זו היו השלכות מכריעות על גיבוש תודעה לאומית של תושבי המרחב בעשורים שלאחר מכן. אין פלא אם כן שהמונח פלסטין במשמעותו שהתגבשה בתקופה העות'מאנית ממשיך להעסיק אותנו אף כיום.¹⁵⁶ חשיבותם של שיבושי תעתיק שהתרחשו בעת תרגום השם מערבית לשפות לועזיות ותרגומם המחודש לתורכית-עות'מאנית, נובעת מהיותם עדי נוסח החושפים את תהליך העברת הידע ושינויו בהתאם לצרכים שהכתיבו את יצירת המפות. השיבושים מהווים גם עדי נוסח לנכונות התהליך ששוחזר לעיל. אמחיש זאת באמצעות ניתוח התעתיקים במפה עות'מאנית ששורטטה ביד על סמך ה-SWP. היא כוללת הצללות של רכסים ונקודות גובה, דרכים, אגמים, נחלים ומקומות יישוב, אך היא משמיטה חורבות ואתרים היסטוריים. חלק מצורות השם המשוחזרות הן תורכיות

151 גרוסמן, האוכלוסיה הערבית, עמ' 219.

Gottfried Hagen, "Translation and Translators in a Multilingual Society: A Case Study of Persian- Ottoman Translations, Late Fifteenth to Early Seventeenth Century," *Eurasian Studies* II/1 (2003), pp. 95-134

152 שם, עמ' 97-98.

Shefer-Mossensohn, *Science*, p. 103

153 יצחק חסון, "שבחי ירושלים כאסלאם (פצ'אאל בית אל-מקדס)" בתוך משה שרון (עורך), סוגיות בתולדות ארץ-ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 33-68.

154 לדוגמה, בשנת 1980 פרסם ארגון שחרור פלסטין (אש"ף) קובץ מפות של פלסטין כדי "לסייע לנאבק (מֶנְאצ'ל) לשחרר את המולדת": ללא עורך, ח'ראא'ט פלסטינייה, ביירות, מנט'מ'ת אל-תחריר אל-פלסטינייה, 1980; בשנים האחרונות עשה הגאוגרף סַלְמָאן אַבְדִּי־סַפָּה שימוש נרחב במפות היסטוריות ובמיפוי של הארץ לקידום המאבק הלאומי הפלסטיני להגדרה עצמית. ראו: Salman H. Abu Sitta, *Atlas of Palestine, 1917-1966*, London 2010

וחלקן ערביות.¹⁵⁷ תופעה זו אינה חד-פעמית והיא מופיעה גם בפרסומים רשמיים של האימפריה. כך למשל בסאלְנַאמָה של ולאית סוריה (1781/2) חוסר הידע הגאוגרפי של פקידי השלטון המרכזי בא לידי ביטוי בטעויות הרבות באיות שמות המקומות, כפי שניתן לראות בטבלה הבאה.¹⁵⁸

שם המקום בערבית	שם המקום בתעתיק ה-SWP	שם המקום בתורכית-עות'מאנית, ב"תרגום המחודש" מתעתיק ה-SWP
خبيزة	Khobbeizeh	قوبازة
جليل أو اجليل	El-Jelîl	الجليل
عرعرة	'Arârah	آرارا
الطيرة (طيرة بني صعب)	Et Tîreh	التيره
قنير	Kannîr	كانير
شيخ ابريك	Sheikh Abreik	شيخ عبريق
مسكة	Miskeh	ميصقه
كفر سابا	Kefer Sâba	كفر صبا
كفر قرع	Kefr Kârâ	كفر قارا
عين غزال	'Ain Ghuzâl	عين كوزال
الطنطورة	Tantûrah	تانتورا

תיעוד אירופי ושאיילה עות'מאנית חוזרת של שמות מקומות ערביים-מקומיים (לפי מפה מס' 15)

תופעת שיבושי התעתיק, שראשיתה בפרקטיקות התרגום העות'מאניות במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, באה לידי ביטוי גם במפות העות'מאניות המאוחרות ביותר, שהונפקו ימים בודדים לפני התבוסה העות'מאנית ב"מערכת מגידו" (19-20 בספטמבר 1918). שמות המקומות במפת "סאחל מנטקה-סי 9" (אוגוסט 1918) מובאים בתורכית-עות'מאנית ובגרמנית.¹⁵⁹ לכתוב התורכי ולכתוב הגרמני ניתן ייצוג זהה בגודל ובבולטות, אך שמות המקומות עצמם שאובים מן השפה התורכית-עות'מאנית. במפה זו, כמו במפות העות'מאניות האחרות שנידונו לעיל, ישנם הבדלים רבים מספור בין צורת הכתיבה התקנית של שמות מקומיים לכתוב המובא

157 מפה מס' 15.

158 מפה מס' 6 וגרוסמן, האוכלוסיה הערבית, 2004. בוסו כינה זאת עדות לידע הגאוגרפי ה"שטח" של הפקידות העות'מאנית: 58. Büssow, *Hamidian Palestine*.

159 מפה מס' 40.

במפה בתורכית-עות'מאנית, וכן בין הצורה התורכית-עות'מאנית של השם לתעתיק הגרמני הפונטי במפה.¹⁶⁰

סיכום

השאפה האנושית למפות את המוכר והידוע, לתחום ולגלות את הבלתי-ידוע ולמצוא סדר והיגיון בעולמנו עתיקת יומין היא. יותר מאשר תיאור גאוגרפי נאמן למציאות, מפה היא תוצר היסטורי של החברה והתרבות שיצרו אותה בהתאם לצורכיהן המשתנים.¹⁶¹ מפה היא לא רק כלי פונקציונאלי; היא גם כלי להבניה, להעתקה ולהפצה של ידע באופן המשקף מוסכמות תרבותיות, הטיות פוליטיות ויחסי כוח חברתיים. במחקר האקדמי רווחת הנטייה להתמקד בפן הטכני של ייצור המפות, לבחון את דיוקן ולהשתמש בהן כאמצעי ללמוד על מציאות יישובית, מנהלתית ופוליטית משתנה. בניגוד לכך, בחרתי ללכת בעקבות קורפוס מחקרי הולך ומתרחב שהתוו חוקרים כגון ג'ון בריאן הארלי (Harley), אהמט קאראמוסטפה (Karamustafa), פינטו, ברומט, ופנינה ערד (בהקשר הנוצרי), ולבחון מפות עות'מאניות מאוחרות של ארץ ישראל כתוצר תרבותי וחברתי המשקף את תפיסות העולם של חוגים עות'מאניים. חשוב יותר, בחנתי את המפות כמוצר שמשקף שאילה, תרגום, התאמה והטמעה של ידע גאוגרפי וחברתי חיצוני בהתאם לצורכי האימפריה ולמטרותיה.

מהדיון עולה כי מפות היו מבע מרכזי לזהויות עות'מאניות במישור הפוליטי, החברתי והתרבותי. עם זאת, בכל ימיה של האימפריה העות'מאנית – המוקדמים והמאוחרים – לא הייתה תפיסה אחידה בדבר מהות המפה או הגדרה ברורה של גוף הידע שהיא אמורה לשקף. במבט היסטורי, קרטוגרפיה עות'מאנית ניחנה בקיומו של מגוון רחב של תפיסות ביחס לידע הגאוגרפי ולדרכי ייצורו, הצגתו והנחלתו במפה, אך חסרה כל סטנדרט אחיד למפה המותווה בידי גוף מתקנן או מייצר אחד.¹⁶² הקרטוגרפים העות'מאניים בני המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים הסתפקו לרוב בהדגשת מרכיבים נבחרים, כגון עצמים טבעיים, מערכות דרכים, רכבות, מקומות יישוב וגבולות אדמיניסטרטיביים. המפות מילאו את צו השעה, פרי הרפורמות היוזמות שמטרתן קידום המשילות וניהול האוכלוסייה באופן ריכוזי, תוך הגנה על האימפריה מפני איומים פנימיים וחיצוניים. המפות ממחישות את מעורבות המדינה ופטרונותה בייצור ידע גאוגרפי חדש בעל משמעויות פוליטיות, תרבותיות, כלכליות וחברתיות עמוקות.¹⁶³ ההיררכיה המובחנת במפה בממד הלשוני

160 למשל בשמות של ח'רבת ג'יוס, ב'רבת ז'זאן וב'רבת ש'ישאן (כיום באזור הקיבוצים געש-שפיים), מפה מס' 40; הכפר ח'רבת ע'זון (תבצר), הגובל בחזית, נקרא במפות "ע'ין ז'יתוני" (מפה מס' 36) והכפר אל-שיח' מ'ונס נכתב במפה כשיח' מענס (מפה מס' 35), חדרה העברית נקראת במפות הבריטיות Liktera שהוא שיבוש של ההגייה הערבית המדוברת של שם המושבה, ל'ח'צ'יר'ה (מפה מס' 31) והשוו לעמירן, "מפות טופוגראפיות", עמ' 35.

Arad, *Map as Icon*, p. 18 161

Gavish, *Survey*, p. 12; Soucek, "Ottoman Cartography," p. 234 162

Brummett, *Mapping*, p. 40 163

והתוכני משקפת סדרי עדיפויות במנהל של "השער העליון" ושל הפרובינציות כאחת. פרקטיקות ההעתקה והתרגום של תכנים כתובים מלמדות על מקורות הידע הקרטוגרפי ועל דרכי עיבודו לתוצר חדש ומשקפות פעולת השאלה שיש בה גם פעולת יצירה; ¹⁶⁴ אותם תהליכי "ניכוס" (appropriation) ו"אזרוח" (naturalization) של ידע שתוארו על ידי צברה.¹⁶⁵

במאמר הצעתי הגדרה כפולה למהותה של מפה עות'מאנית, בהתייחס לנקודת המבט של מושאי המחקר ולנקודת המבט של החוקר. כיחידת משמעות עצמית (emic), מפה נתפסה בידי בני התקופה כעות'מאנית אם היא הייתה תוצר חזותי-גאוגרפי שהוכן על ידי נתיני האימפריה או הוכשר לשימושם, למשל על ידי הוספת הערות, העתקה חלקית, אשרור בכתב ושילוב בדו"חות רשמיים. אפשר להגדיר פעולות אלו כפעולות ניכוס ותרגום תרבותיים – ויזואליים ותוכניים – של המפה, והן נתפסו בשעתו כפעולות המעניקות הכשר לתוצר הזר. כקטגוריה אנליטית, מפה עות'מאנית יכולה לגלם ידע ממקורות זרים (כפי שממחיש השימוש התדיר בידע קרטוגרפי השאוב ממפות בריטיות) או להיות פרי עמלם של אנשים שלא נמנו עם נתיני האימפריה (כפי שמדגימות מפות קדסטר שהוכנו על ידי מהנדסים צרפתיים וגרמניים). לפיכך, המקורות אינם בהכרח עות'מאניים-מיוחדים והצרכים העות'מאניים גם הם משתנים, אך התוצר הוא עות'מאני בהכרח מתוקף השימוש שנעשה בו. מפות עות'מאניות ובריטיות של הארץ מתקופת מלחמת העולם הראשונה ממחישות זאת היטב. למרות העובדה שקרטוגרפים בריטים ועות'מאנים חלקו באותו גוף ידע קרטוגרפי בזמן ובמרחב נתונים, הם ייצרו ייצוגים תפיסתיים שונים וסותרים של מרחב פיזי נתון. הייצוגים השונים מבטאים צרכים אחרים של כל אחד מהצדדים ומשקפים מטענים תרבותיים נבדלים.

ניתוח מפות עות'מאניות מאוחרות של ארץ ישראל בהתייחס למקורות הידע, לצרכים ולתוצרים מאפשר להצביע על דרכים שבהן חוגים עות'מאניים הבינו את המרחב הנידון, ארגנו אותו ושאו להשתמש בו במסגרת המאמצים לשמר, לפתח ולחזק את המדינה העות'מאנית. אנשי ממשל, חינוך, צבא והנדסה שפעלו באימפריה ראו במפות מערביות גוף ידע גאוגרפי עדיף מבחינת היקף ודיוק. הם שאלו מגוף ידע זה באופן סלקטיבי, בהתאם לצרכים הקונקרטיים, תוך עיבוד הידע, תרגומו והשלמתו לכדי תוצר המותאם לתפיסת העולם העות'מאנית. יוצרי המפות לא היססו להשמיט פרטים רבים שעמדו בסתירה לתפיסת עולם זו, כגון רבדים מקראיים-נוצריים או פריטי תכסית שלא הייתה בהם תועלת למימוש המטרות שלשמן המפות הופקו. התוצר הקרטוגרפי הסופי ייצג גוף ידע חדש, שעטנו הנבדל מהמקורות הקודמים

164 חמזה, "עלם אל-ג'ע'ראפיה".

Sabra, "Appropriation and Naturalization," pp. 239-240 165

שמהם אומץ. תופעה זו משקפת מגמה רחבה יותר של הרפורמטורים העות'מאנים לנכס ולאזרח ידע חיצוני בתחומי המנהל, המשפט, החינוך, התכנון העירוני ועוד.¹⁶⁶ במפות העות'מאניות קיימת היררכיה של פריטי המידע השונים: יש פריטים שמופיעים במפות מסוימות בלבד, ואילו אחרים, כגון עצמים טופוגרפיים גדולים (הרים, ימות, אגמים ונהרות), נקודות יישוב מרכזיות, דרכים ותשתיות תקשורת וכן גבולות אדמיניסטרטיביים, מופיעים במרבית המפות. חלק ניכר מהמפות הן מפות דו-לשוניות, שבהן צורות ערביות ותורכיות משמשות זו לצד זו או לצד לשון אירופית. עם זאת, השפה התורכית הולכת ונוכחת יותר ויותר במפות. בתחילה היא שימשה לציון העצמים המרכזיים במרחב, אך בהדרגה היא הפכה לשפה הדומיננטית, בד בבד עם התקדמות תהליכי התְּרִיךְ (הענקת מקום בולט לתורכית ולתורכים) של האימפריה. הקרטוגרפיה העות'מאנית של ארץ ישראל עשויה ללמד גם על ההקשרים החברתיים והתרבותיים שאפשרו מעברי ידע או עיכבו אותו. המפות העות'מאניות משקפות את ההטרונגניות של תפיסת הידע העות'מאנית ואת מקורות הידע ושימושיו. אומנם הן נעדרות חדשנות רבה ברמה הטכנית והמקצועית בהשוואה למפות שעל פיהן הן הוכנו, אולם הן מעידות על יכולת עות'מאנית גבוהה לנכס ידע ממקורות קיימים וליצוק אותו בהתאם לצרכים עות'מאניים מובהקים.

יתרה מכך, בשיח המחקרי על הקרטוגרפיה העות'מאנית היה מקובל להצביע על שבר שחל במסורת הקרטוגרפית בין המאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה שבא לידי ביטוי כביכול בנטישת דפוסי הקרטוגרפיה ה"מסורתית" לטובת דפוסים מערביים.¹⁶⁷ המגמות שהצבעתי עליהן במפות של הארץ מדגימות כי לא כך הוא וכי דווקא ניכרת המשכיות בדפוסי העברת הידע הקרטוגרפי החל מהמאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה: שיבושים בתעתוק שמות מקומות הנובעים מאי-הבנתם, זיהויים השגוי או שיבושים טכניים בעותקים המקוריים; התאמת המפות לקהל היעד העות'מאני באמצעות תרגום שמות לכתב תורכי-ערבי; שילוב מונחים תורכיים לעצמים מרכזיים במרחב והסרת איקונוגרפיה נוצרית מהמרחב העות'מאני המדומיין במפה.¹⁶⁸ המשכיות זו היא תוצר של המשכיות בפעילותם של הסוכנים החברתיים המעצבים את תהליך יצירת הידע, העברתו וצריכתו.

הקרטוגרפיה העות'מאנית המאוחרת הולידה תוצרים רבים ובקני-מידה שונים הכוללים את ארץ ישראל או מתמקדים בה: מפות עולם ומפות אימפריאליות מאוחדות, תרשימים בירוקרטיים של מחוזות ודרכים ומפות קדסטר של כפרים ונחלות. כגוף ידע, מסורת קרטוגרפית זו חוללה מרחבים תפיסתיים חדשים, שגילמו על הנייר מציאות בעלת משמעות חברתית ופוליטית לבני התקופה: ה"אימפריה המאוחדת", "פלסטין" כמרחב גאוגרפי עות'מאני, אחוזות הסולטאן בספר הארץ ישראלי כאזורי

Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow (eds.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton 1968; Avi Rubin, "Legal Borrowing and its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century," *Continuity and Change* 22/2 (2007), pp. 279-303; Ayataç, "International Diffusion," pp.

114-137

Karamustafa, "Introduction," p. 207; Hanssen, *Fin de Siècle*, p. 41 note 74 167

Brentjes, "Mapmaking," pp. 126-132 168

פיתוח, חדשנות טכנולוגית וקדמה חברתית-כלכלית, ומרחב ה"חזית" במלחמת העולם הראשונה. המשותף לדוגמאות האלה הוא האופן שבו גופי הידע הקרטוגרפיים הותאמו לצרכים מסוימים, תוך יצירתן של משמעויות גאוגרפיות התוחמות קרבה וזרות ביחס לעצמי. במקרה של ארץ ישראל, מסקנה זו מתחברת לסוגיית צמיחת המונח הגאוגרפי של "פלסטיין" בגבולות ארץ הקודש המקראית על פני ג'נד פלסטיין המקורי במשמעותו האסלאמית הקדומה. מבין המרחבים התפיסתיים שצמחו נותרה פלסטיין לבדה רלוונטית בעידן הלאומיות שלאחר נפילת האימפריה.

לבסוף, הראיתי כי מלחמת העולם הראשונה שימשה זרז ליצירת ידע קרטוגרפי חדש, הבא לידי ביטוי בייצוגים עות'מאניים, גרמניים ובריטיים של מרחבים קרטוגרפיים מתחרים על נייר. ייצוגים אלו משקפים הבניות סותרות של המציאות בחזית, שמקורן בצרכים ובהטיות התרבותיות של כל צד שהשתתף בעימות. חשיבותן של המפות הללו היא בכך שהן נוצרו בצומת דרכים היסטורי, שבו הגיעה הקרטוגרפיה העות'מאנית לשיא שכלולה, ובה בעת היא הייתה קרובה מאוד למפות האירופיות של האויב שמנגד – הבריטים ובעלי בריתם – בדרכי יצירתה ובתכניה. המקורות המשותפים של הידע הקרטוגרפי, לצד הבנה מעמיקה של דרך העברת הידע, התאמתו ושימושיו השונים, מסייעים לנו להבין כיצד צרכים דומים שיושמו על אותם מקורות ידע גאוגרפי הובילו ליצירתם של תוצרים קרטוגרפיים נבדלים בקרב תרבויות שונות. הבחירה אילו פרטים לכלול ואילו להשמיט, אילו מרכיבים להדגיש ואילו מרכיבים להצניע, היא תלויה הצרכים והטיותיהם התרבותיות של יוצרי המפות והמשתמשים בהן.

רשימת מפות

המפות המצוטטות בטקסט מסודרות לפי סדר כרונולוגי ונושאי. מפות שהן חלק מסדרה סודרו לפי מספרן הסידורי במקור. כל מפות הולאיתים של סוריה ולבנון מכסות את שטח ארץ ישראל במלואה או בחלקה. כל הקישורים נמצאו תקינים בבדיקה האחרונה ב־27 באוגוסט 2017.

מס'	שם המפה	שנה	קנה מידה	שפה	האזור הגאוגרפי	מקור	הערות
01	דולת־י עליה־נן אסיא טרפנדה אולאן ממאלכ־י	1803	29 מייל בריטי ל־דָגִיָה	תורכית עות'מאנית	המחוזות האסיאתיים של האימפריה העות'מאנית	ספריית הקונגרס, מס' פריט: g3200m. gct00235	המפה במקור מתוך Atlas Cedid
02	אין	אין (מח־צית רא־שונה של המאה ה־19)	לא מצוין (נתון כסרגל)	תורכית עות'מאנית	אנטוליה, רומ־ליה ומזרח אגן הים התיכון	הספרייה הלאומית בירושלים, מס' פריט: 2514341 http://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryMan?agerServlet_dps_pid=IE25570484	
03	ח'ארטה מתח־דה ל־ולאית אל־מלכה אל־עיתמאניה פי אסיא	1893 1311 (לה')	1:5,000,000 (קני"מ נתון ביחידות אנג־ליות)	ערבית	המחוזות האסיאתיים של האימפריה העות'מאנית	https://sites.google.com/site/pilistine/Home/osmanli-haritasi (במקור: מויקיפדיה)	המפה הודפסה "פי איאם חילאפת סי־דנא ומולאנא אל־סלטאן אל־אעיסם, אל־סלטאן עבד אל־חמיד ח'אן איד אללה מלכה מודא אל־דוראן 1311 הגיריה" בבית הדפוס האמריקני בבירות.
04	סאלנאמה־י ולאית־י סוריה (ה')	82-1883 1300 (ה')	אין	תורכית עות'מאנית	קדס שריף סנגיאעי	http://catalog.hathitrust.org/Record/003514336 (ספריית קרן חתי)	
05	קדס שריף מתצרפלעי	אין	1:1,135,000	תורכית עות'מאנית	קדס שריף סנגיאעי	http://www.ottomanhistorypodcast.com/2012/12/palestine-zionism-settlement-nationalism.html	המפה במקור מתוך אטלס. המפה מאוחרת לשנת 1900 (הקמת באר שבע כעיירת מחוז).
06	סוריה ובירות ולאית־י	אין (1864)	1:1,500,000	תורכית עות'מאנית	הלבנט	http://tarih-vedenediyet.org/2009/10/suriye-vilayeti.html (Tarih ve Medeniyet)	

07	חריטה-י עמומיה	אין	1:100,000	ערבית-תורכית עות'מאנית	הכרמל, הע- מקים והגליל התחתון	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.1340	קטע ממפה המראה את תוואי רכבת העמק, המפה באדיבות ד"ר יובל בן-בסט מאוניברסיטת חיפה.
08	חריטה-י עמומיה	אין	1:100,000	ערבית-תורכית עות'מאנית	עמק הירמוך והכנרת	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.1340	קטע נוסף מאותה המפה, המפה באדיבות ד"ר יובל בן-בסט מאוניברסיטת חיפה.
09	אין	אין	אין	צרפתית ותורכית עות'מאנית	מערב סוריה, ולבנון והגליל העליון	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.0521	המפה בא- דיבות ד"ר יובל בן-בסט מאוניברסיטת חיפה.
10	עקבה מג'ואר-ן חריטה-יסידר	אין (1906)	1:100,000	תורכית עות'מאנית (ואנגלית)	מרחב הגבול בין האימפריה העות'מאנית למצרים	ארכיון מדינת יש- ראל, מפה 1 / 2177	"ימפת רשדי"; העתקה אנג- לית של מפה עות'מאנית עם הערות ותרגום באנגלית.
11	קדס שריף מתצרפלעי	1914	1:1,500,000	תורכית עות'מאנית	דרום הארץ וסיני	http://www.modamubadele.com/mubadele/arsiv/56 (אתר מכירות)	המפה במקור מתוך אטלס. לפי סלים תמרי המפה היא מ-1914.
12	אין	אין (1915)	1:700,000	תורכית עות'מאנית	פלסטין	http://www.midafteernoonmap.com/2013/07/ottoman-and-arab-maps-of-palestine.html	המפה במ- קור מתוך ה"פלסטין רסאלה-סי", מדריך צבאי תורכי שפורסם ב-1915.
13	אין	אין (?1915)	1:200,000	תורכית עות'מאנית	גיבלי לבנאני סנג'אעיי (לבנון והגליל העליון)	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, DH.I.U.M.EK 84/9	המפה במקור מתוך אטלס.
14	אין	אין (לאחר 1882)	אין	תורכית עות'מאנית וערבית	דרום ולאת ביירות	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.1682	המפה בא- דיבות ד"ר יובל בן-בסט מאוניברסיטת חיפה.
15	אין	1897 (1315 ה')	אין	תורכית עות'מאנית	אזור הגליל והכרמל	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.0526	המפה בא- דיבות ד"ר יובל בן-בסט מאוניברסיטת חיפה.
16	אין	1911 (1329 ה')	1:84408 (יחי- דת מידה לא ידועה)	תורכית עות'מאנית	קזא בני צעב (מערב השומרון והשרון)	Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, HRT.0524	המפה בא- דיבות ד"ר יובל בן-בסט מאוניברסיטת חיפה.

17	סוריה ולאית'י	1913	1:1,500,000	תורכית עות'מאנית	הלבנט	http://www.midafternoonmap.com/2014/01/14-maps-of-syrias-history.html	המפה במקור מתוך אתר משרד הפנים העות'מאני.
18	Plan Général du Village de Semmouné, Dressé par L'Ingénieur du Vilayet de Beyrouth, Bekir Sidki	1900 1318) (ה')	1:10,000	תורכית- עות'מאנית וצרפתית	אדמות סימונה- שקרונ, עמק זרעאל	ארכיון ציוני מרכזי, מפה KL5M\319	
19	Plan Général du Village de Semmouné, Dressé par L'Ingénieur du Vilayet de Beyrouth, Bekir Sidki	1900 1318) (ה')	1:10,000	תורכית- עות'מאנית וצרפתית	אדמות סימונה- שקרונ, עמק זרעאל	ארכיון ציוני מרכזי, מפה KL5M\332	
20	Plan Général du Village de Malul, Dressé par L'Ingénieur ces Ponts et Chaussées du Vilayet de Beyrouth, Bekir	1900 1318) (ה')	1:10,000	תורכית- עות'מאנית וצרפתית	אדמות מעלול, עמק זרעאל	ארכיון ציוני מרכזי, מפה KL5M\1234	Blue Print
21	Plan Général du Village de Malul, Dressé par L'Ingénieur ces Ponts et Chaussées du Vilayet de Beyrouth, Bekir	1900 1318) (ה')	1:10,000	תורכית- עות'מאנית וצרפתית	אדמות מעלול, עמק זרעאל	ארכיון ציוני מרכזי, מפה KL5M\1235	
22	Plan Général du Village de Malul, Dressé par L'Ingénieur ces Ponts et Chaussées du Vilayet de Beyrouth, Bekir	1900 1318) (ה')	1:10,000	תורכית- עות'מאנית וצרפתית	אדמות מעלול, עמק זרעאל	ארכיון ציוני מרכזי, מפה KL5M\1236	העתקה מנדטור- רית עם תרגום נלווה לעברית, מאת משרד הקרקעות בנצרת, שנות השלושים של המאה העשרים.
23	Plan Général du Village de Djindjar, Dressé par L'Ingénieur du Vilayet de Beyrouth, Bekir Sidki	1900 1318) (ה')	1:10,000	תורכית- עות'מאנית וצרפתית	אדמות ג'נג'ר, עמק זרעאל	ארכיון ציוני מרכזי, מפה KL5M\5517	

24	Projct de Drainage de Malha a Petah-Tikwah	11 במאי 1904	1:3,000	צרפתית	מיר, פתח תקווה	ארכיון פתח תקווה, אוסף בית האיכר, מס' 2118.
25	ללא כותרת	1906	לא מצוין	ערבית	אדמות אל-ברג', בנימינה	ארכיון ציוני מרכזי, מס' J15\615-2m
26	ללא כותרת	אין (1906)	לא מצוין	ערבית	אדמות אל-ברג', בנימינה	ארכיון ציוני מרכזי, מס' J15\615-3m
27	חיריטת בריכה ואם אל-עלק	30 באוגוסט 1914	1:10,000	ערבית	אדמות אם אל-עלק, בנימינה	ארכיון ציוני מרכזי, מס' J15\615-1m
28	Palestine, Sheet X	מאי 1917	1:63,360	אנגלית	השרון התיכון	ארכיון מדינת ישראל, מפה מס' 683 /1
29	Palestine Exploration Fund Map, Sheet X	אפריל 1918	1:63,360	אנגלית	השרון התיכון	Albright Institute Map Collection, no. 21-17-10
30	(Fejja (C.3	13 ביולי 1918	1:40,000	אנגלית	פתח תקווה, רמלה ולוד	אוסף המחבר
31	(Tireh (D.3	10 באוגוסט 1918	1:40,000	אנגלית	השרון התיכון	אוסף המחבר
32	Tubäs 52	19 ביוני 1918	1:50,000	גרמנית	אזור טובאס, הרי השומרון	ספריית המפות ע"ש מיכה גרנית, אוניברסיטת תל אביב, מס' 5850
33	Azzün 59 N.O	18 באוגוסט 1918	1:25,000	תורכית-עות'מאנית וגרמנית	אזור עזון, הרי השומרון	ספריית המפות ע"ש מיכה גרנית, אוניברסיטת תל אביב, מס' 5585
34	Tül Kerm 50	9 באפריל 1918	1:50,000	גרמנית	השרון התיכון	ספריית המפות ע"ש מיכה גרנית, אוניברסיטת תל אביב, מס' 5848
35	Muánnis .58 N	8 בספטמבר 1918	1:25,000	תורכית-עות'מאנית וגרמנית	שפך הירקון וחוף השרון	ארכיון ציוני מרכזי, פריט K15M\3431
36	Sábje 59 N.W	15 בספטמבר 1918	1:25,000	תורכית-עות'מאנית וגרמנית	השרון הדרומי	ספריית המפות ע"ש מיכה גרנית, אוניברסיטת תל אביב, מס' 5586
37	.Rafät 59 S.O	15 בספטמבר 1918	1:25,000	תורכית-עות'מאנית וגרמנית	הרי השומרון	ארכיון ציוני מרכזי, פריט K15M\3433
38	Wilhelma 59 .S.W	12 באוגוסט 1918	1:25,000	תורכית-עות'מאנית וגרמנית	אזור המושבה וילהלמה	ארכיון ציוני מרכזי, פריט K15M\3436
39	Abwën 60 .S.W	15 בספטמבר 1918	1:25,000	תורכית-עות'מאנית וגרמנית	הרי השומרון	ארכיון ציוני מרכזי, פריט K15M\3438

40	סאחל מנטקה- סי 9	19 באוגוסט 1918	1:25,000	תורכית עות'מאנית וגרמנית	השרון	מרום, "מלחמת העולם הראשונה", לוח ב'.	המפה התקבלה מאוספי מוזיאון המלחמה הב- ריטי (IWM) ונמסרה לשימור- שי באדיבות מר ערן תירוש.
41	ללא כותרת	אין (1915)	לא מצוין	תורכית- עות'מאנית	העיר באר שבע	State Library of New South Wales, Australia, Digital Order No. a7121001; http:// acms.sl.nsw.gov.au/ album/albumView. aspx?itemID= 1012391&acm- ;sid=0	

The New East

Vol. 57

2018

π

Pardes Publishing House



THE NEW EAST

Editors: **Yoav Alon, Yuval Ben-Bassat**
Editorial Coordinator and Manager: **Ester Cohen**
President of MEISAI: **Elie Podeh**

The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI)

All administrative matters of HAMIZRAH HEHADASH are dealt with by the manager, The Middle East & Islamic Studies Association of Israel, C/O The Hebrew University of Jerusalem .Mt. Scopus, Jerusalem 9190501, Israel.

Tel: 972-50-8276024 E-mail: meisai1949@gmail.com

Issues from 1949 onwards are available at <http://www.meisai.org.il>

©2018 HAMIZRAH HEHADASH. All rights reserved.

No part of this publication may be reprinted or reproduced or utilized in any form or by any electronic, mechanical or other means, now known or hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in advance.

Pardes Publishing House, 2018

ARTICLE ABSTRACTS

OTTOMANIZING THE MAPS OF PALESTINE: OTTOMAN APPROPRIATION OF EUROPEAN CARTOGRAPHIC KNOWLEDGE AND ITS UTILIZATION FOR LATE OTTOMAN NEEDS

Roy Marom

Maps described as ‘Ottoman’ often reflect external geographic knowledge or are the work of foreigners. This article suggests defining maps as ‘Ottoman’ based on their use by Ottomans. Late Ottoman maps of Palestine show that Ottomans appropriated and naturalized European cartographic knowledge as a function of their specific ideological, administrative, civilian and military needs. These maps omit details that culturally or politically challenged the Ottoman worldview such as the Judeo-Christian emphasis on biblical sites prevailing in the PEF maps. Ottoman maps were thus hybrid in nature: they combined traits prevalent in Ottoman cartography, such as hand drawings and bilingualism, while also tending to highlight major topographical features, key localities, roads, communication infrastructure, and administrative boundaries in response to the Empire’s post-*Tanzimat* needs. The maps themselves testify to the creation of ‘Palestine’ as an Ottoman space that amalgamated the Islamic connotations of Jund Filastin with the European territorial demarcation of the Holy Land, and frequently equated it with the *Mutasarrifiyya* of Jerusalem.

JAFFA AND THE QUESTION OF ENCIRCLEMENT: THE STRUGGLE OVER THE CITY’S BORDERS AT THE END OF THE MANDATE PERIOD

Tamir Goren

Tel Aviv, which the Arab inhabitants of Jaffa viewed as the realization of the Zionist enterprise during the British mandate period, can be considered to have fostered the hostility directed against it. As the city developed, it was perceived as a threat to Jaffa. The British authorities’ approval of the expansion of the Tel Aviv city limits in the early 1940s, posed a severe challenge to Jaffa’s future, and triggered a struggle to achieve two goals: preventing the expansion of Tel Aviv and encouraging the enlargement of Jaffa. Tel Aviv was accused of seeking to expand at Jaffa’s expense—a plan that was termed a ‘Zionist conspiracy’. Not surprisingly, the struggle escalated from a local crisis into a country-wide conflict. This episode